

3.3 ชาวนากับการค้าขาย

ความกว้างขวางในการดำเนินกิจกรรมทางการค้าของชาวจีนตั้งแต่การเกษตรกรรมเพื่อขายดังปรากฏในปี พ.ศ. 2422 จากนิราศเมืองปะเหลียน ความเคลื่อนไหวในตลาด ทั้งตลาดภายในชุมชนที่อยู่ลึกเข้าไปจากเส้นทางรถไฟซึ่งปรากฏออกมาจากตัวละครอย่างจีนหิ้นเมื่อ พ.ศ. 2440 และตลาดริมทางรถไฟเมื่อ พ.ศ. 2479 เป็นต้นมา ย่อมทำให้ความสำคัญของเงินตราในชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเข้มข้นมากขึ้น เพื่อเงินตรานี้ชาวนาจะไปขุดหาเอาจากผืนดินตามตำนานเรื่องผู้ศรัทธาฝังทรัพย์สินเงินทองที่นำไปร่วมบริจาคสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ไม่ทันคงจะไม่ได้ นอกจากจะต้องเดินเข้าไปสู่ตลาดเท่านั้น

บทบาทศูนย์กลางชุมชนชาวนาเช่นวัดและพระ ตลอดจนความเคลื่อนไหวของชาวจีนซึ่งได้กล่าวถึงแล้วข้างต้นนั้นคงทำให้ชาวนายอมรับการค้าขายเป็นทางเลือกหนึ่งในการแสวงหาเงินตรา การปรากฏตลาดนัดมากมาย โดยเฉพาะในชุมชนชาวนาทางด้านตะวันตกของทะเลสาบสงขลา เช่น ตลาดท่าชะมวง อำเภอรัตภูมิ²³¹ ตลาดควนเนียง อำเภอกวนเนียง²³² ตลาดนาท่อม ตลาดปากควน ตลาดนาหวง ตลาดต้นไทร บนเส้นทางระหว่างพัทลุง-ตรัง²³³ ตลาดในเขตพัทลุงตอนใต้ คือตลาดห้วยทราย ตลาดปากพูน เขตพัทลุงตอนกลาง คือตลาดสี่กั๊ก ตลาดนาท่อม พัทลุงตอนเหนือ คือตลาดบ่อทราย ตลาดแหลมโดนค ตลาดประคู้เรียง ตลาดห้วยหมาก²³⁴ ตลาดโคกขนุน²³⁵ ตลาดควนขนุน ตลาดท่าแนะ ตลาดปากประ²³⁶ ยืนยันถึงความเป็นจริงข้อนี้ได้

ชาวนาที่อยู่ใกล้กับชุมชนใหม่ซึ่งเข้าไปสัมพันธ์กับตลาดในฐานะพ่อค้าแม่ค้าสมัครเล่นดังปรากฏอยู่ในนิราศช่วงปี พ.ศ. 2470-2480 จึงเป็นภาพชาวนาที่

²³¹ หรน หมดหลี, สัมภาษณ์, 23 ธันวาคม 2544.

²³² พระภัทรธรรมธาดา, เรื่องเดิม, หน้า 13-14.

²³³ นายชิต, เรื่องเดิม, หน้า 3.

²³⁴ บรรเจิง สังข์สุค, สัมภาษณ์, 15 กันยายน 2544.

²³⁵ สีนวล มากนวล, “นิราศเกาะใหญ่,” หน้า 10.

²³⁶ บุญจันทร์ กาญจนรัตน์, สัมภาษณ์, 11 กันยายน 2544.

ปรับตัวได้อย่างกลมกลืนและมีความเชี่ยวชาญในกลเม็ดการค้าขายพอสมควร แม่ค้าที่ตลาดนาท่อมซึ่งนายชิตผ่านไปเห็นทั้งสวยและทั้ง “ช่างพูดพลอด”²³⁷ ขณะที่แม่ค้าพ่อค้าในตลาดปากคลองทั้งหญิงชายขายของคลองทุก คน²³⁸ ส่วนแม่ค้าในชุมชนปากพนังพายเรือร้องเรียกลูกค้าขนมหวานของเธออย่างสุดเสียง ดังนิราศจินตนาจารึกบรรยายไว้ว่า

ตลาดปากพนังอยู่ฝั่งขวา	เรือสินค้าไปกลับวิ่งสับสน
ตลอดฝั่งตั้งบ้านโรงร้านปน	มีถนนลงท่านาวาเรียง
ลงเรือพายขายค้ากระยาหาร	ขนมหวานนงนุชร้องสุดเสียง
มีตึกกว้านร้านขายอยู่รายเรียง	พินิจเพียงเมืองใหญ่ใกล้วังวน ²³⁹

นายสว่าง พงศ์สุชาติ บรรยายไว้ในนิราศท่าแคว้งเมื่อ พ.ศ. 2486 ผู้หญิงชาวพัทลุงมักจะเฝ้าป้องกันผู้ขายที่ทำการค้าขาย เขาจึงตัดพ้อว่าเพราะตัวเองเป็นลูกชานาผู้หญิงจึงไม่มอง ดังนิราศกล่าววว่า

อันสาวสาวถิ่นนี้ก็มีมาก	ไม่นึกอยากสนใจถามไถ่หา
เขามีร้านค้าขายในสายตา	ลูกชานาอย่างเราเขาไม่มอง ²⁴⁰

น่าจะเชื่อว่าคหิชาที่บ้านที่ว่า “แต่งงานกับจีนได้กินหมูกินไก่ แต่งงานกับไทยได้ไถนาไคร้งบาน” หรือ “มีผิวไทยหุ่นนอนนอนหมอมัว...มีผิวเจ้าเขี้ยบบำรุง มีมุ้งหมอน มี

²³⁷ นายชิต, เรื่องเดิม, หน้า 3.

²³⁸ สีนวล มากนวล, “นิราศเกาะใหญ่,” หน้า 16-18.

²³⁹ เพียร นะมาตร, เรื่องเดิม, หน้า 15.

²⁴⁰ สว่าง พงศ์สุชาติ, “นิราศท่าแคว้ง,” ใน หนังสือที่ระลึกงานพัทลุงสามัคคี ครั้งที่ 31 ณ โรงเรียนสารวิทยาบางเขน กรุงเทพมหานคร 9 ธันวาคม 2532 (กรุงเทพฯ: ชมรมชาวพัทลุง, 2532), หน้า 61.

ฟูกนอนแสนสบาย”²⁴¹ คงจะเกิดขึ้นในช่วงเวลานี้เพราะชาวนาบางส่วนเริ่มเห็นความสุขสบายจากอำนาจของเงินตรามากขึ้น ปฏิกริยาที่ผู้หญิงตอบสนองนายสว่างดังกล่าวนี้ก็ทำนองเดียวกัน อย่างไรก็ตามก็ยังคงจะเป็นคติในชุมชนใหญ่ๆ แล้วเท่านั้น และคงยังไม่ส่งผลถึงสำนึกของชายไทยไปสู่การหาเงินตรามาให้ได้มากๆ เพื่อผู้หญิงที่ต้องมาแต่งงานกับเขาจะได้ไม่ต้อง “ไถนาจนโครงบาน” หรือต้องเหนื่อยยากลำบาก นายสว่างไม่สนใจแรงกดดันนี้ กล่าวคือเขาคงไม่ยอมมีเมียที่มีความคิดเช่นนี้ เงินก้อนแรกที่เขาได้จากอาชีพครูเขาจึงเอาไปให้แม่ซื้อควายไถนาเพื่อแก้ปัญหาเศรษฐกิจของครอบครัวแทน

อันที่จริงความเป็นจริงทำนองนี้เราอาจเห็นได้ตั้งแต่ พ.ศ. 2470 แล้ว กล่าวคือชาวนาในวรรณกรรมนิราศยังไม่ปรารถนาที่จะเปลี่ยนสถานภาพไปเป็นพ่อค้าแม่ค้าเลย กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือพวกเขาไม่ต้องการที่จะสะสมเงินตราจากการค้าแต่อย่างใด ในนิราศจินตนาจาริกสะท้อนภาพของพระและเด็กวัดจำนวนหนึ่งที่เป็นฝีพายให้แก่คณะเดินทางของพระเทพญาณเวที ก็เชี่ยวชาญในทางเรือเป็นอันมากเพราะเคยค้าขายทางเรือกันมาก่อน ดังความว่า

แจวหกดอกออกเรือเมื่อฟ้าเบิก	นับเป็นฤกษ์เดินทางตามลางถือ
พวกเข้าแถวแจวจัดคนัดมือ	เคยฝึกปรือมาแต่ครั้งยังค้าเรือ ²⁴²

นายกlinger สุขขุบุณณะพันธ์ ผู้แต่งนิราศไปจังหวัดตรังนั้นไม่กลัวคลื่นใหญ่ในทะเลสาบเลย ทั้งๆ ที่เพื่อนที่ร่วมเดินทางไปด้วยตกใจกลัวเป็นอันมาก ดังที่ได้บรรยายไว้ถึงการเดินทางโดยเรือในทะเลสาบว่า

ไม่หาญเล่นให้หมดสติไปครึ่ง	พอลมตึงแล่นมาชลาลัย
----------------------------	---------------------

²⁴¹ คำขำ ชาวบก, นิราศกลางทะเลหลวง (นิราศสงขลา) (กรุงเทพฯ: นิตนารการพิมพ์, 2532; พิมพ์เป็นธรรมบรรณาการ งานฉลองสมณศักดิ์ สัณยุบาตร์ พัดยศ พระครูปิยสิกขการ รองเจ้าคณะอำเภอเมือง จังหวัดสงขลา 30 เมษายน 2532), หน้า 26.

²⁴² เพียร นมะตร์, เรื่องเดิม, หน้า 9.

สุริยงเกือบจะลงไปไรไร	คลื่นก็ใหญ่ลมก็กล้านึกน่ากลัว
ละลอกทบแตกผางเข้าวางท้าย	น้ำกระจายจุดคลื่นขึ้นพันหัว
เพื่อนตกใจไหวหวั่นตัวสั่นรัว	ด้วยสากลัวเรือจะจมนั่งตรมใจ
ฉันทบอกความตามทะเลคะเนนึก	น้ำนั่นลึกเพียงพองอย่างงูไหว
อย่างที่มากเพียงออกอย่าตกใจ	เพราะฉันได้เจนจัดในน้ำที่ ²⁴³

ไม่หาญ = ไม่กล้า สากลัว = หวาดกลัว เพียงพอง = แค่อ้าง

ความเจนจัดของนายคลั่งดังกล่าวนี้อาจแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของเขาคือ อาชีพค้าเรืออยู่ด้วยทำนองเดียวกับฝีพายของพระเทพญาณเวทีในนิราศจินตนาจาริก แต่คนเหล่านี้หาได้ยึดมั่นการค้าขายเป็นสัจจะของชีวิตในสถานภาพของพ่อค้าแต่อย่างใด แม้แต่เมื่อเวลาล่วงเข้า พ.ศ. 2497 ไปแล้ว ชาวนาชุมชนปากสระ อำเภอกวนขนุน จังหวัด พัทลุงเพิ่งนึกขึ้นได้ว่าพวกเขาควรจะรีบทำข้าวแกงขายเพราะรถไฟตกรางลงใกล้บ้าน และอาหารของพ่อค้าแม่ค้าบนรถก็ถูกซื้อจนหมดจนผู้โดยสารหิวจัดแล้วเท่านั้น ความตอนนี้นับตกไว้ในสุโขทัยปาติคำกลอน ว่า

อาหารขายในรถก็หมดสิ้น	ตั้งซื้อกินเขว่าหมดดอกกันใหญ่
เป็นโชคดีมีบ้านใกล้รถไฟ	เขาเข้าใจเหตุการณ์ชำนาญจริง
รีบหุงข้าวแกงไก่อังใจหวัง	หาบมาตั้งดักขายทั้งชายหญิง
คนโดยสารแย่งกันซื้ออื้อฉาวจริง	ทุกทุกสิ่งหมดหม้อไม่พอกัน ²⁴⁴

เราจะเห็นได้ชัดยิ่งขึ้นเมื่อพิจารณาสินค้าของชาวนาที่ยังเป็นสินค้าเล็กๆ น้อยๆ ซึ่งเหลือจากการบริโภคในชุมชน เช่น ตะลิงปริง มะปริง มะปราง กล้วย อ้อย ความไม่ตั้งใจที่จะค้าขายดังกล่าวนี้ยังอาจเห็นได้จากการที่ชาวนาให้ “เล็กๆ น้อยๆ” เป็นคนขาย

²⁴³ คลั่ง สุขชะบุณณะพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 9.

²⁴⁴ พระภัทรธรรมธาดา, เรื่องเดิม, หน้า 33.

ของเล็กๆ น้อยๆ เหล่านั้น²⁴⁵ ดังที่บรรยายอยู่ในนิราศชีวิตของวิเวกน้อย ชัยภูมิ อยู่ด้วยเช่นกันว่า

เข้าตลาดขายของเขาร้องขาย	มองหญิงชายแข็งแรงแล่ไสว
คู่แต่เด็กขายขายไข่มุ่	พวกจีนไทยขายของตามต้องการ ²⁴⁶

ด้วยเหตุนี้เมื่อเห็นคนไทยด้วยกันทำอย่างคนจีนได้ เช่น การเป็นพ่อค้าเร่ของหนุ่มสาวคนหนึ่ง ทำให้ชานาแปลกตาเป็นอย่างมาก และมองเห็นว่าเป็นเรื่องน่าชื่นชม ดังภาพความตื่นตาตื่นใจของชานาในงานฉลองรัฐธรรมนูญที่จังหวัดสงขลาเมื่อ พ.ศ. 2492 ในนิราศเร่ขายฯ ของ ‘จิตติกรมย์’ ว่า

ทั้งหนุ่มสาวเฒ่าแก่แะมามอง	เพื่อจะชมสิ่งของให้ถ้วนถี่
ที่บางคนได้ตามไปตามที่	ว่าเธอนี้อยู่หน้าตลาด
ที่บางท่านพูดว่าข้าก็ชอบ	ได้ระบอบพ่อค้าสมัยใหม่
การพาที่ดีพร้อมละม่อมละมัย	นามกรชื่อไระหลานชาย ²⁴⁷

ผู้วิจัยเห็นได้ว่าผู้เฒ่าชานาในนิราศตอนนี้ไม่ได้เข้ามาดูสินค้าเพื่อที่จะจับจ่ายแต่อย่างใด หากเป็นการเข้ามาชื่นชมอาชีพการค้าขาย ปรากฏการณ์นี้ดูเหมือนจะสอดคล้องกันดีกับการที่ชานามองชาวจีนเป็นตัวแทนของผู้ขยันทำงานและอดออม²⁴⁸ ด้วยเหตุที่อาชีพนี้ชาวนาค้นชินอยู่ว่าเป็นอาชีพผูกขาดของ “จีนและเทศ” อย่างไรก็ตาม ความชื่นชมดังกล่าวก็ยังคาบเกี่ยวกับระหว่างความตื่นตาตื่นใจต่อบทบาทอันแปลกใหม่ของคนไทย และความสนใจในผลกำไรจากการค้าขายอย่างจริงจัง (เช่นการหันมาเป็น

²⁴⁵ คลิ่ง สุขชะปงณะพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 19.

²⁴⁶ วิเวกน้อย ชัยภูมิ, รสชีวิต (สงขลา: โรงพิมพ์คุสิต, 2509), หน้า 10.

²⁴⁷ จิตติกรมย์, เรื่องเดิม, หน้า 10-11.

²⁴⁸ โปรดดูเพิ่มเติมในบทที่ 5.

พ่อค้าเร่บ้าง) เพราะความสนใจดังกล่าวนี้ยังหล่อหลอมด้วยวัฒนธรรมอยู่อย่างแน่นหนา เช่น การพูดจาดี และความปรารถนาที่จะรู้จักถิ่นฐานบ้านอาศัยของพ่อค้าเร่

การสัมผัสกับการค้าและเงินตราของชาวนา จนกระทั่งถึง พ.ศ. 2500 คงทำให้ชาวนาบางส่วน (เช่นกลุ่มคนที่เข้าไปถามพ่อค้าเร่ในนิราศเร่ขายฯข้างต้น อาจพัฒนาได้เร็วกว่า) รู้สึกว่าตนคุ้นเคยและสามารถสร้างผลตอบแทนที่คุ้มค่าจากตลาด ความรู้สึกนี้ทำให้ชาวนาบางรายตัดสินใจขายที่นาเพื่อเอาเงินไปลงทุนทำการค้า ดังเช่นที่เกิดขึ้นกับนายเปรม อักษรสว่าง ผู้แต่งเรื่องค่ายูพุทท์ และชาวนาบางแก้วหลายครอบครัว แต่ผลสำเร็จอันสูงสุดจากการค้ำนี้ย่อมเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อบุคคลมีความสำนึกในทางการค้า โดยปราศจากข้อจำกัด กล่าวคือบุคคลผู้นั้นตระหนักถึงผลขาดทุน กำไร และการสะสมทุนอย่างจริงจัง ชาวนารายย่อยในบริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลาซึ่งเพิ่งเข้าไปสัมพันธ์กับระบบตลาดอย่างทั่วถึงและลึกซึ้งได้เพียงไม่กี่สิบปีและเต็มไปด้วยข้อจำกัดเชิงวัฒนธรรม จึงยังไม่อาจคุ้นเคยกับสำนึกหรือความตระหนักเช่นนั้นได้ ดังเช่นที่สะท้อนอยู่ในนิราศเรื่องอาสาของนายเปรม อักษรสว่าง ว่า

มาบัดนี้ตัวข้าหนาหมดแล้ว	ขายเกลี้ยงแพวเพราะโหดช่างโหดเขลา
วางที่ทำลบทลูช่วงคูเบา	นาไม่เอาคิดคำนึกว่าดี
พอลงมือค้าขายไม่ได้เรื่อง	คิดขุดเหมืองมุ่งตรงลงแม่ขรี
.....	
พอลงมือทำเหมืองเกิดเคืองขัด	พูดสับคหน้าอีกทำหลีกหนี
เป็นเวรกรรมชาติไหนไม่รู้ที่	สู้บัตสีทนค้ำมามากมาย
เหตุเพราะเมียกลัวจนทนเป็นหญิง	กลัวจริงๆ เรื่องข้างทางนิบหนาย
พวกบางแก้วมีแล้วก็หลายราย	ต้องโยกย้ายไปพลันไม่ทันรู้ ²⁴⁹

เกลี้ยงแพว = หมดสิ้น ไม่เหลือเลย แม่ขรี = ชุมชนในอำเภอตะโหมด จังหวัดพัทลุง

²⁴⁹เปรม อักษรสว่าง, เรื่องค่ายูพุทท์ (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม) (พัทลุง: ยูพุทท์กิตติสมาคมบางแก้ว, 2505), หน้า 21-22.

นายเปรม อักษรสว่าง และชวานาบางแก้วบางส่วนดังในนิราศเรื่องนี้จึงเป็นตัวอย่างของแพะรับบาปในระบบตลาดที่กุมอำนาจอยู่ด้วยชาวจีนและชาวไทยเชื้อสายจีนมาอย่างต่อเนื่อง ความสำนึกและคำสารภาพตอนนี้สะท้อนถึงภาวะจนตรอกในระบบตลาดของชวานาได้เป็นอย่างดี

บทที่ 5

ลักษณะสังคมของชุมชนชาวนา

บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในวรรณกรรมนิราศ

ศูนย์กลางของชุมชนชาวนา

สำหรับชุมชนชาวนาแล้ว ศาสนาจะทำหน้าที่เป็นตัวเชื่อมชุมชนชาวนาเข้ากับระบบสังคมใหญ่ พระสงฆ์และปัญญาชนในวัดได้ทำหน้าที่เชื่อมโยงความเชื่อของชาวนาทางด้านสิ่งศักดิ์สิทธิ์เข้ากับระบบความเชื่อของสังคมส่วนรวม ความเชื่อเหล่านี้เมื่อได้รับการทำซ้ำๆ อยู่ในชุมชน ในที่สุดจึงแสดงเอกลักษณ์ของชุมชนออกมาจนกระทั่งได้มีการรับพุทธศาสนาเข้ามาเป็นแกนหลักในการปฏิบัติทั้งในระดับเมืองและระดับชุมชน ทั้งนี้แสดงว่า สังคมชาวนาซึ่งมีชุมชนย่อยๆ เป็นแกนหลักนั้นไม่ได้เป็นอิสระจากอิทธิพลของภายนอก¹ ดังจะได้กล่าวต่อไปถึงบทบาทของวัด พระ และการเข้ามาของอิทธิพลภายนอกที่ทำให้ศูนย์กลางของชุมชนเปลี่ยนแปลงไปจากวัดและพระสู่ระบบราชการในที่สุด

1. บทบาทของวัด

พระบรมธาตุเจดีย์ วัดพระมหาธาตุฯ จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นศูนย์กลางของชาวนาในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาอย่างยาวนาน ความเป็นจริงข้อนี้อาจพิจารณาได้จากความรับรู้ร่วมกันเกี่ยวกับตำนานพระบรมธาตุเจดีย์ของชาวบ้านทั่วไป หรือกระทั่งตำนานเกี่ยวกับการสร้างวัดหลายแห่งในชุมชนบริเวณนี้ กล่าวคือมีความพยายามที่จะเป็นเจ้าของเรื่องเล่าหรือตำนานเกี่ยวกับความตั้งใจที่จะร่วมสร้างพระบรม

¹ธิดา สาระยา, ประวัติศาสตร์ชาวนาสยาม (กรุงเทพฯ: มุลนิธิภูมิปัญญา, 2544), หน้า 16-

ธาตุของชุมชนด้วยการเล่าเรื่องการเก็บรวบรวมทรัพย์สินเงินทองเดินทางมาร่วมบริจาค แต่การสร้างพระบรมธาตุเจดีย์เสร็จสิ้นเสียก่อน เช่น ดำนานวัดทุ่งนารีที่เล่าถึงกลุ่มคนที่เดินทางมาจากหลายแห่งเพื่อนำทรัพย์สินเงินทองมาบริจาคสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ แต่สร้างเสร็จเสียก่อน ผู้คนเหล่านั้นจึงฝังทรัพย์เหล่านั้นไว้ แล้วแบ่งส่วนหนึ่งสร้างวัดทุ่งนารี² ดำนานนี้ยังมีโครงเรื่องเดียวกับเรื่องการสร้างวัดพัทธสีมาและวัดบ่อโพง อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช แต่ด้วยเหตุที่หัวไทรเป็นชุมชนริมน้ำ ตัวละครหลักในดำนาน 2 วัดนี้จึงเป็นพ่อค้าวานิชจากเกาะสุมาตราและเกาะชวา³ ดำนานของวัดสำคัญในชุมชนด้านตะวันออกของทะเลสาบอย่างเช่นวัดจะทิ้งพระก็สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามที่จะเชื่อมโยงกับสัญลักษณ์ที่ยิ่งใหญ่ทางพระพุทธศาสนาอย่างพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราชเช่นเดียวกัน ดำนานนี้กล่าวถึงเจดีย์วัดจะทิ้งพระว่าบริเวณที่ตั้งของพระมหาธาตุเจดีย์นั้น เป็นที่ซึ่งพระนางเหมชาลา และพระทนต์กุมารวางพระบรมธาตุลืมหามาไว้หลังจากที่หยุดพักเพื่อสงน้ำและหาน้ำจืดดื่มที่เมืองสทิงพาราณสีเพื่อจะไปยังนครศรีธรรมราช⁴ หรือแม้แต่ชุมชนประมงอย่างชุมชนเก่าเส็ง จังหวัดสงขลา ก็ยังมีความพยายามโยงใยสัมพันธ์กับพระบรมธาตุเจดีย์ ดังปรากฏอยู่ในนิราศกลางทะเลหลวง หรือนิราศสงขลาของคำขำ ชาวกบ ความว่า

² ครอบ รุ่งกลิ่น, สัมภาษณ์, 11 สิงหาคม 2544.

³ เทพ เศษสุวรรณ, ของดีหัวไทร (นครศรีธรรมราช: ม.ป.ท., 2540), หน้า 166, 169.

⁴ ดำนานดังกล่าวนี้เชื่อกันว่ายังเป็นที่มาของชื่อ ‘จะทิ้งพระ’ ด้วย กล่าวคือเมื่อออกเดินทางไปได้ช่วงหนึ่งพระทนต์กุมารนึกขึ้นได้ ตกพระทัย จึงถามพระนางเหมชาลาว่า “น้องจะทิ้งพระธาตุเสียแล้วหรือ?” ดู พระมหาเป่ย์น, อรรถประวัติคำโคลง (พระนคร: โรงพิมพ์มิตรไทย, 2496; พิมพ์แจกเป็นที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพอุบาสิกคิส สิริพงษ์ ผู้เป็นโยม ณ วัดธรรมประดิษฐ์ บ้านคอนตัน ตำบลคูขุด อำเภอจะทิ้งพระ จังหวัดสงขลา วันที่ 20 เมษายน พ.ศ. 2496), หน้า 27-28; เทียร นมะมาตร, “จินตนาจาริก,” ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายเพียร นมะมาตร ณ ฌาปนสถาน เทศบาลเมืองนราธิวาส วันเสาร์ที่ 7 พฤษภาคม 2520 (กรุงเทพฯ: อำนวยการพิมพ์, 2520), หน้า 76; และ ปรีชา นิลบล, ประวัติ-ตำนานของดีเมืองสงขลาบนคาบสมุทรสทิงพระ (สงขลา: สภาวัฒนธรรมอำเภอสทิงพระ, 2545), หน้า 21-22.

เศรษฐีหนึ่งอยู่ไกลไปทางใต้	พ่อค้าฝ่ายนาวมหาศาล
เกิดเลื่อมใสในบุญสุนทรทาน	ให้จัดการขนทรัพย์นับอนันต์
เป็นเงินตรากะไว้ได้กำแสน	ใส่เรือเล่นลมคึกคักมีขมมัน
มีนายแรงเป็นต้นหนคนสำคัญ	ทั้งลำสันสามารถทาสักดี
มุ่งสำเภาเอานครฯไม่ผ่อนพัก	รีบร้อนจักทำบุญหนุนวิถี
ไปให้ทันการสร้างหว่างพิธิ	ก่อเจดีย์สูงสุดเพื่อพุทธองค์
มาหลายวันบรรลุมืองถึงขร	นอกสันครมีเกาะเหมาะประสงค์
เกิดพายุลื่นซัดพัดเวียนวง	บ่าห้วงเลียบเกาะเพราะเรือโคลง
.....	
ความเหนียวหนักราชกิจขาดจิต	ซื่อยังติดก้อนหินไม่สิ้นผล
ชื่อว่าหินนายแรงแข็งเหลือทน	เงินที่ขนอพยพก็ครบครัน
จึงมีนามตามเค้าว่ากำแสน	ยังหวงแหนดูแลไม่แปรผัน
ด้วยความรักภักดีมีต่อกัน	ถึงคืนวันเดือนคี่ผีนายแรง ^๗

วรรณกรรมตำนานเหล่านั้นแสดงให้เห็นว่ามีความพยายามอ้างอิงความยิ่งใหญ่ของพระบรมธาตุเจดีย์ เพื่อสถาปนาความชอบธรรมให้แก่วัดอื่นๆ ในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาซึ่งเกิดขึ้นในสมัยต่อๆ มาโดยใช้โครงสร้างตำนานโครงสร้างเดียวกันรองรับ ความศรัทธาในความยิ่งใหญ่ของชาวนาที่มีต่อพระบรมธาตุเจดีย์ได้นำไปสู่ความศรัทธาของชาวนาต่อวัดเหล่านั้นด้วย วัดจึงเป็นศูนย์กลางเกือบจะทุกด้านของชุมชนชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลามานแต่โบราณ แม้ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นเมื่อเกิดความเสื่อมถอยของระบบการกลบนาโดยกษัตริย์ซึ่งวัดมีอำนาจเหนือชาวนาในระบบทั้งวัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการปกครอง บทบาทของวัดเหนือ

^๗คำขำ ชาวบก, นิราศกลางทะเลหลวง (นิราศสงขลา) (กรุงเทพฯ: นิลนารากการพิมพ์, 2532; พิมพ์เป็นธรรมเนียมบรรณาการ งานฉลองสมณศักดิ์ ๙๙ ญาณบัตร พัดยศ พระครูปิยสิกขการ รองเจ้าคณะอำเภอเมือง จังหวัดสงขลา 30 เมษายน 2532), หน้า 9-10.

ชุมชนชาวนาในบริเวณนี้ยังคงปรากฏอยู่ในวรรณกรรมนิราศอย่างชัดเจน เพียงแต่ผู้
กัลปนาเปลี่ยนแปลงไปเท่านั้น

ประวัติศาสตร์การกัลปนาในสมัยกรุงศรีอยุธยาแสดงให้เห็นถึงรากเหง้า
ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ระหว่างศาสนจักรและอาณาจักรหรือศาสนากับการเมืองใน
ชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาอย่างใกล้ชิด วัดในวรรณกรรมนิราศเองปรากฏ
ร่องรอยดังกล่าวนี้อยู่อย่างแน่นนอน เมื่อ พ.ศ.2422 นิราศเมืองปะเหลียนบันทึกไว้ว่าวัดวัง
ซึ่งเป็นวัดภายใต้การอุปถัมภ์ของเจ้าเมืองและข้าราชการพัทลุงเป็นวัดที่มีคนผู้อยู่นอง
เนื่อง จึงน่าจะได้รับการดูแลเอาใจใส่เป็นอย่างดี ดังนิราศว่า

ถึงวัดวังรังขอให้รอช้าง
ที่วัดมีคนผู้อยู่นองเนื่อง

ได้ต้นยางสูงใหญ่ใบหล่นเหลือง
ลงจากข้างอย่างเอียงเข้าในวัด⁶

ขณะที่สภาพของวัดเบิกซึ่งเป็นวัดของชาวบ้านและข้าราชการท้องถิ่นทำให้กวี
ต้องประหลาดใจในความทรุดโทรม ดังกลอนนิราศเมืองปะเหลียนตอนหนึ่งที่ว่า

ถึงวัดเบิกต้องเบิกนัยน์ตากว้าง
แต่ก่อนเก่าคราวครั้งตั้งพระครู
.....
ตั้งแต่ท่านเสีกลาสิกขาบท
โบสถ์กุฎีคร่ำคร่าเวลาชวย

เหมือนวัดร้างรกร้างสดุด
สมุห์เขียดท่านอยู่ดูสบาย
.....
วัดก็หมดไม่มีสตรีสว
คราวสิ้นรวบไ้อ้วบดือนันตดา⁷

การเบิกนัยน์ตากว้างอย่างฉงนสนเท่ห์เช่นนี้แม้จะเป็นไปได้ว่าเป็นการแสดง
โวหารของกวีตามขนบของการแต่งวรรณกรรมนิราศ แต่ภาพของวัดสองวัดภายใต้การ

⁶พระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง), นิราศเมืองปะเหลียน (พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรม
จังหวัดพัทลุง โรงเรียนสตรีพัทลุง, 2523), หน้า 2.

⁷เรื่องเดียวกัน.

อุปถัมภ์ของคนสองชนชั้นนี้ก็จะทำให้เรามองเห็นได้ว่ากลอนนิราศวรรณนี้หาใช่เป็นการแสดงกวีโวหารตามขนบวรรณกรรมนิราศโดยโดยปราศจากความฉงนสนเท่ห์จริงๆ ไม่ ภายใต้งำลังในการกลัปนาที่แตกต่างกันของชาวนากับผู้นำย่อมทำให้ผลสัมฤทธิ์ของการกลัปนา (ซึ่งได้แก่ความเจริญโอพารของวัด) ปรากฏออกมาแตกต่างกันอย่างฉงนด้วย

วรรณกรรมตำนานของวัดต่างๆ และนิราศเมืองปะเหลียนดังกล่าวข้างต้น สังเกตเห็นได้ถึงความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดระหว่างศาสนาและผู้นำในชุมชน ผลจากการนี้ย่อมส่งทอดไปจัดระดับความสัมพันธ์ของคนในชุมชนอีกด้วย กล่าวคือวัดจะทำหน้าที่ยกระดับของผู้นำขึ้นให้เป็นที่ยอมรับ หรืออีกนัยหนึ่งก็คือสร้างความชอบธรรมเหนือชาวนาคคนอื่นๆ ให้แก่ผู้นำ ด้วยเหตุนี้ตำนานชุมชนชาวนาในบริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลาหลายชุมชนจึงมักจะเล่าถึงการสร้างวัดขึ้นพร้อมๆ กับที่ผู้นำคนหนึ่งหรือกลุ่มหนึ่งสร้างชุมชนเสมอๆ วัดธรรมประดิษฐ์ ในตำบลคอนคัน ก็เป็นวัดที่พระครูวิจารณ์ธุรกิจและเครือญาติซึ่งรวมถึงพ่อของมหาเปลี่ยนผู้แต่งนิราศอัตตประวัติคำโคลงเป็นผู้สร้างขึ้น ความสำนึกในความเป็นวัดของตระกูลและญาติพี่น้องทำให้พ่อของมหาเปลี่ยน “พยายามไปวัดมิได้ขาด ถ้าวันไหนไม่ได้ไปก็คงเป็นเพราะมีกิจธุระสำคัญหรือไม่สบาย เพิ่งมางคเมื่อ (แก่ชรา) เดินไม่ได้ ซึ่งยากที่สามัญชนทั้งหลายจะพึงปฏิบัติ”⁸ ในนิราศวัดหรั่งแคบสะท้อนความเป็นไปได้ข้อนี้ไว้อย่างชัดเจนด้วยว่า วัดหรั่งแคบนั้นสร้างขึ้นโดยการดำริและกลัปนาที่ดินส่วนตัวของตาเกลี้ยงกับยายเพ็ญ⁹ ชาวนาคคนอื่นๆ ในชุมชนจึงถูกจัดระดับโดยอัตโนมัติ ให้เป็นเพียงผู้บริจาคแรงงานและทรัพย์สินเล็กน้อย เท่านั้น (ทำนองเดียวกับที่ถูกจัดเป็น ‘สามัญชน’ ในนิราศอัตตประวัติคำโคลง) ด้วยเหตุนี้ความชอบธรรมในการจัดการวัดในยุคแรกๆ จึงอยู่ที่ผู้นำด้วยความชอบธรรมดังกล่าวนี้รวมแม้กระทั่งการเคลื่อนย้ายวัดดังในวรรณกรรมตำนานวัด

⁸พระมหาเปลี่ยน, เรื่องเดิม, หน้า 5.

⁹สรวง บัวทอง, นิราศวัดหรั่งแคบ: ประวัติวัดและอุโบสถวัดหรั่งแคบ (พัทลุง: โรงพิมพ์สกุลไทย, 2518; พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉลองอุโบสถของวัดหรั่งแคบ ตำบลคอนทราย อำเภอกวนขุ่น จังหวัดพัทลุง วันที่ 23 เมษายน 2518), หน้า 5.

บางเขียดที่เล่าถึงอำนาจของตาเขียดในการ “ยุบเลิกวัดมาตั้งในที่ใหม่ คือวัดบางเขียดในปัจจุบัน”¹⁰

การที่วัดจะสามารถสร้างความชอบธรรมให้แก่ผู้นำชุมชนได้นั้น โดยตัวของวัดเองก็จะต้องมีความชอบธรรมมากพอด้วย ซึ่งความชอบธรรมของวัดดังกล่าวนี้นอกจากเป็นศูนย์รวมความศรัทธาในพุทธศาสนาแล้ว วัดยังเป็นศูนย์กลางของกิจกรรมอื่นๆ ในชีวิตของชาวบ้านด้วยอย่างกว้างขวาง จะเห็นได้ว่ากิจกรรมทางด้านการศึกษาที่แม้จะมีระบบการศึกษาสมัยใหม่แล้วตั้งแต่ พ.ศ. 2464 เป็นต้นมา วัดยังเข้าไปจัดระบบและวางพื้นฐานให้อย่างสำคัญ ในรายงานการจัดการศึกษาของพระรัตนธัชมุนี (ม่วง) ผู้อำนวยการการศึกษามณฑลนครศรีธรรมราช และมณฑลปัตตานี เมื่อ พ.ศ.2443 ในส่วนที่ดำเนินการในพื้นที่บริเวณชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา ท่านได้ใช้วัดถึง 19 วัดในการนำร่องจัดการการศึกษาสมัยใหม่ และใช้พระอีกจำนวนหนึ่งเป็นครูอย่างเป็นทางการรุ่นแรก ในการนี้พระครูวิจารณ์ศีลคุณ ผู้แตงนिरาสรูปพัชนี แม้จะชราภาพแล้วก็ยังเป็นพระรูปเดียวในจะทิ้งพระ (ขณะยังเป็นแขวงปละท่า) ที่ได้รับมอบหมายให้จัดการเรื่องเรียนการสอนนี้¹¹ เมื่อมีการจัดตั้งโรงเรียนวัดขึ้นในมณฑลนครศรีธรรมราชเมื่อ พ.ศ. 2474 ในชุมชนบริเวณนี้มีมากถึง 265 วัด¹²

¹⁰พระครูนิเทศธรรมมาภรณ์, ประวัติตำบลบางเขียด (สงขลา: โรงพิมพ์เมืองสงขลา, 2521; ที่ระลึกในการที่คณะครูและศิษย์เก่าแห่งโรงเรียนบ้านบางเขียดประกอบพิธีสร้างน้ำอติศครูใหญ่และผู้อุปการะโรงเรียน ณ โรงเรียนบ้านบางเขียด ตำบลบางเขียด อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา 13-14 เมษายน 2521), หน้า4.

¹¹พระรัตนธัชมุนี, รายงานจัดการศึกษาและการพระศาสนา กับกวีนิพนธ์ของท่านเจ้าคุณพระรัตนธัชมุนี (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2478; พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพท่านเจ้าคุณพระรัตนธัชมุนี วันที่ 20 มิถุนายน 2478 ณ เมรุสนามหน้าเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช), หน้า 19-35.

¹²พระยาพิบูลพิทยาพรรค, เรื่องโรงเรียนวัด มณฑลนครศรีธรรมราช พ.ศ.2474 (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2476; พิมพ์แจกเป็นธรรมเนียมพิธีบรรณาการ เนื่องในงานทำบุญเฉลิมอายุครบ 80 ปี ของพระรัตนธัชมุนี วัดท่าโพธิ์ จังหวัดนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2476), หน้า 66-87.

การที่ทางการมอบหมายบทบาทในการจัดการการศึกษาให้แก่พระครูวิจารณ์ศีลคุณนั้นไม่ใช่บทบาทที่เกิดขึ้นเพราะท่านรู้หนังสือและสอนหนังสือได้อย่างล่อยๆ แต่ทางการยอมรับท่านเพราะว่าชาวนาในชุมชนยอมรับท่านอย่างกว้างขวางแล้ว กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือท่านได้รับการยอมรับจากทางราชการบนพื้นฐานของการยอมรับของชุมชน ซึ่งเมื่อพิจารณาถึงบทบาทของท่านที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศเราจะพบว่าพระครูวิจารณ์ศีลคุณได้แสดงบทบาทในเชิงปัจเจกบุคคลออกมาจนพ้นขอบเขตของการเป็นผู้เผยแผ่พุทธศาสนา¹³ การเป็นสถาบันรองรับพระที่มีความสามารถในเชิงปัจเจกชนจึงเป็นบทบาทที่สำคัญของวัดเช่นเดียวกัน

¹³ อาจจะเข้าใจผิดพลาดได้ว่าการที่ผู้ชายชาวนาบวชเป็นพระสงฆ์ควรนับว่าเป็นการแสดงความสามารถของปัจเจกชนแล้ว อันที่จริงเราก็ควรจะแยกกันระหว่างการบวชตามประเพณีในช่วงเวลาสั้นๆ กับการถือครองสมณะเพศอย่างยาวนาน เพราะการบวชตามประเพณี (หรือแม้กระทั่งพระสงฆ์ที่บวชเรียนเพราะขาดโอกาสเข้าสู่ระบบการศึกษาสมัยใหม่ในสมัยหลังๆ) นั้นสิ่งที่กดดันให้พระสงฆ์ทำอะไรไม่ได้เหมือนคนทั่วไปนั้นเป็นเพราะอำนาจของวินัยสงฆ์มากกว่าความสามารถที่จะใช้อำนาจของตนเองเพื่อควบคุมจิตใจให้เป็นไปตามวินัยสงฆ์ สิ่งปฏิกฎในจิตใจของพระสงฆ์จึงไม่อาจสูญหมดสิ้นไปได้ ที่เรามองไม่เห็นเป็นเพียงภาวะที่ถูกกดบังคับเอาไว้ด้วยวินัยสงฆ์ (หรือเพียงแค่ผ้าเหลือง) เท่านั้น ด้วยเหตุนี้วรรณกรรมนิราศจึงบันทึกถึงพระสงฆ์ที่แสดงออกถึงความสามารถเชิงปัจเจกชนจริงๆ ในชุมชนลุ่มทะเลสาบเอาไว้บ่อยมากทั้งๆ ที่การบวชคือสภาวะแห่งชีวิตของผู้ชายชาวนา และชาวนาจำนวนไม่น้อยก็บวชไปตลอดชีวิต จนได้รับสมณะศักดิ์สูง ความเป็นจริงข้อนี้ก็นำเราไปสู่สรุปที่ว่า ความสามารถเชิงปัจเจกชนของพระสงฆ์นั้นเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้ยากมาก ลำพังเพียงการปฏิบัติตามวินัยสงฆ์อย่างเคร่งครัดหรือมีสมณะศักดิ์ระดับหนึ่งนั้นยังไม่เพียงพอ ตัวอย่างเช่น เมื่อนิราศเมืองทลุงกล่าวถึงเจ้าอาวาสรูปหนึ่งที่เข้ามาบูรณะวัดอนุราช กวีก็เอ่ยเพียงแต่ว่าเป็น “เจ้าคุณ” เท่านั้น (หน้า 3) นิราศเมืองปะเหลียนเมื่อกล่าวถึงความรุ่งเรืองของวัดเบิกในอดีต กวีก็เอ่ยเพียงแต่ว่า “พระครู” และ “สมุห์เขียด” (หน้า 2) เท่าที่พบบทบาทของพระเหล่านี้ไม่ปรากฏแก่การรับรู้ของกวีคนใดอีกเลย แม้แต่นายปาน ชีช่วง ซึ่งเดินทางผ่านมาทางเส้นทางสายนั้นก็ยังไม่เอ่ยถึง หากไม่ไปค้นคว้าจากหน่วยงานทางศาสนาแล้วคนรุ่นหลังคงจะไม่รับรู้ข้อมูลใดๆ ได้อีก ทำนองเดียวกับบทบาทของพระเทพญาณเวทีซึ่งเป็นกำนัดของนิราศจินตนาจาริก ที่ผู้คนกล่าวถึงท่านก็เพราะสมณะศักดิ์ ความสัมพันธ์ท่านมีต่อชาวนาและชาวนามีต่อท่านจึงเป็นความสัมพันธ์เชิงพิธีกรรม ดังกลอนนิราศที่ว่า “คนอาลัยไกลไกลมาหลาย

นอกจากนั้นวัดยังเป็นศูนย์กลางของมหรสพหรือความบันเทิงในชุมชนชาวนาอีกด้วย ภาพของชาวนาหนุ่มสาวเฒ่าแก่ในนิราศจินตนาจาริก สะท้อนถึงความบันเทิงในรศพระธรรมซึ่งวัดและคนของวัดพึงจะมีให้พวกเขา นายเพียร นะมาตร์ บรรยายภาพการฟังธรรมและการสนทนาธรรมของชาวนาทางฝั่งตะวันออกของทะเลสาบสงขลาให้เห็นแทบจะไม่แตกต่างกับหนุ่มสาวยุคหลังที่ซาบซึ้งและถกเถียงกันถึงละครโทรทัศน์ นิราศตอนหนึ่งบรรยายภาพดังกล่าวเอาไว้อย่างมีชีวิต ว่า

เทศน์วันนี้ดีมากเหลือปากเล่า	ทุกคำกล่าวสาระจนอวสาน
เสียงกึกก้องเสียงซ้องสาธุการ	จะเปรียบปานปีแก้วแจ่มจวบใจ
เหล่าเฒ่าแก่แต่ละคนถึมย่นหมาก	นั่งอ้าปากแหงนไหว่น้ำลายไหล
สงบนั่งฟังปลื้มลิ้มหายใจ	เรียบร้อยในศาลาศรัทธาฟัง
ฝ่ายพุ่มพัวหัวใสพวกวัยรุ่น	ฟังเจ้าคุณสั่งสอนในตอนหลัง
ยืมละมัยใบหน้าตั้งตาฟัง	เหมือนมนตร์ขลังสะกิดจิตสะกิดใจ
.....	
พวกหนุ่มสาวชาวแม่ชอบแลหน้า	บทกลอนฟังพริ้งเพราะเสนาะหู
พูดธรรมะละกันมือชั้นครู	เพราะเรียนรู้อีกซึ่งพูดถึงใจ
ที่สาธกยกวินัยไยธรรมะ	ทั้งสกพระอธิบายน้ำลายไหล
คุยท่าหมอท่าวัดขัดกันไป	ตอบถูกใจฮาครืนเสียงครืนเครง ¹⁴

^{13(ต่อ)} วัด ศฤกษณ์สถกสงฆ์พวกวงศา คุยกันเพลินเดินมาส่งลงนาว่า พอถึงท่าชลเจียนนักเรียนรายเจ้าคุณถึงจึงมาวันทาพร้อม ประณตน์มบูชามาลาถวาย ประนมม้อมพร้อมสัพพัญญูทั้งหญิงชาย ท่านทักทายถ้วนทั่วทุกตัวคน” (หน้า 2-3) เมื่อเดินทางผ่านไปชุมชนใด แม้ว่าจะบรรยายภาพว่าท่านได้รับการต้อนรับอย่างค้ำคั่งจากชาวนา แต่เป็นการต้อนรับในฐานะพระดำรงสมณะศักดิ์ชั้นสูงเท่านั้น บางชุมชนจัดให้มีพิธีแข่งเรือเพรียวด้อนรับใหญ่โต (หน้า 21) บางชุมชนต้อนรับด้วยประเพณีชักพระทางน้ำทั้งๆ ที่ยังเป็นเดือนห้า (หน้า 20) ด้วยเหตุนี้จึงอาจกล่าวได้ว่าความสามารถเชิงปัจเจกชนของพระสงฆ์ในการรับรู้และยอมรับของชุมชนนั้น นอกจากจะต้องดีเด่นด้านวินัยสงฆ์แล้ว จะต้องสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของชาวนาอย่างกว้างขวางอีกด้วย

¹⁴ เพียร นะมาตร์, เรื่องเดิม, หน้า 26, 31.

ย่นหมาก = ตะบันหมาก หนึ่ง = หนึ่งตะลึง สก = อุบาสก

ด้วยบรรยากาศที่เป็นกันเองและใกล้ชิดกันเช่นนี้ทำให้วัดกลายเป็นสถานที่
แสวงหาและนัดพบกับคนรัก ตลอดจนการได้พบกับประสบการณ์แปลก ๆ ของหนุ่ม
สาว ชวนาไปด้วย ทำเรือประจักษ์เรียงที่จะไปเกาะใหญ่ จังหวัดสงขลา ในนิราศเกาะ
ใหญ่ ของฉิว ทิพย์วาริ จึงเต็มไปด้วยหนุ่มสาวแต่งตัวสวยงาม รอเรือเพื่อจะไปทอดกฐิน
และพบกับคนรักที่วัดเกาะใหญ่ หญิงสาววัยรุ่นถึงขนาดเตรียมเครื่องสำอางไปด้วย
ดังกลอนตอนหนึ่งว่า

เครื่องสำอางอย่างดีก็มีพร้อม	ขวน้ำหอมแป้งครีมก็มัดผม
จะไปโก้ไคว่ร้างต่างนิคม	ให้เขาชมกาโยว่าโสกา” ¹⁵

จึงไม่แปลกที่นิราศเมืองปะเหลียน บอกแก่เราอย่างตรงไปตรงมาว่าวัดใน
ช่วงเวลาที่มีการจัดงานประเพณีนั้นเองที่ทำให้พระยาโสภณพัทลุงกุลและเพื่อนๆ ในช่วง
ชีวิตวัยรุ่น ได้สัมผัสกับความตื่นเต้นจากเพศตรงข้าม กลอนนิราศตอนนี้กล่าวถึงนาย
ประหวัดของกวีเมื่อเดินทางผ่านไปวัดกุหาสวรรค์ ดังความว่า

ถึงหน้าบ้านกุหาอร่าว	คิดถึงคราวเมื่อครั้งกำลังหนุ่ม
หน้าสงกรานต์เพื่อนบ้านมาประชุม	ให้เกื่อนกลุ้มในถ้ำแซ่สำเนียง
ผู้ชายหนุ่มหญิงสาวเข้าที่ลับ	เสียงจู้จับแล้วคิ่นแล้วสิ้นเสียง
ครั้งนั้นพื้มีสุขสนุกเพียง	ดังได้เคียงอินทร์นอนอ่อนละมุน” ¹⁶

แม้ว่าวัดจะเกิดขึ้นจากผู้นำชุมชนหรือคนกลุ่มนำในชุมชนชวนา แต่บทบาทใน
ความเป็นศูนย์กลางชุมชนชวนาทำให้ในเวลาต่อมาวัดค่อยๆ กลายเป็นสมบัติของชุมชน

¹⁵สินวล มากนวล, “นิราศเกาะใหญ่,” หน้า 20.

¹⁶พระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง), นิราศเมืองปะเหลียน, หน้า 4.

พัฒนาการของความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ค่อยๆ ทำให้ชุมชนชาวนากับวัดเป็นสองหน่วยทางสังคมที่ต้องอุ้มชูช่วยเหลือกัน วัดนั้นเกิดขึ้นโดยผู้นำ แต่จะสามารถดำรงอยู่ได้หรือไม่ปัจจัยสำคัญก็คือชาวบ้าน ขณะที่ชาวบ้านจะถูกอุ้มชูดูแลในภายหลัง ชาวนาจึงถือว่าวัดเป็นสมบัติชุมชน ในนิราศวัดหรั่งแค้นเมื่อถึงตอนที่กล่าวถึงการพัฒนาวัด เราจะเห็นได้ถึงความเป็นเจ้าของวัดของชาวนาในชุมชน ในนิราศเรื่องนี้กล่าวว่า เมื่อชาวบ้านรับรู้ถึงการดำรินี้จึงเข้ามาร่วมคิดร่วมวางแผน และร่วมอุทิศแรงงาน ตลอดจนบริจาคทรัพย์สันทนกันคนละเล็กคนละน้อยเพื่อพัฒนาวัด ดังความในนิราศว่า

เรื่องตั้งวัดจัดทำตามกำหนด มาพร้อมหมคมิได้ขัดตามนัดหมาย
 ชวนชาวบ้านลูกหลานและหญิงชาย สืบนายหัวหน้าผู้กะงาน
 บ้างถากหญ้าฟ้างปลวกจวกชุดต่อ ทำแต่พอราบเรียบเกลียดด้วยชวน
 ทั้งปลวกตอเตียนฉลวคกวาดเป็นลาน แล้วจัดการที่ทางสร้างกุฏิ¹⁷

ราบเรียบ = ราบเรียบ เกลียด = ป้าย หรือตกแต่ง เตียนฉลว = เตียนหมด

ความรู้สึกว่าตนเองเป็นเจ้าของทำให้ทุกครั้งที่มีการบูรณะซ่อมแซมวัด ชาวนาจะไปร่วมไม้ร่วมมือกันอย่างแข็งขัน ความรู้สึกนี้ยังรวมไปถึงกรณีที่วัดขาดแคลนเจ้าอาวาส ชาวบ้านก็จะประชุมปรึกษาหารือกันเพื่อมองหาพระจากวัดอื่นมาจำวัดอีกด้วย ในระยะเวลาหลายสิบปีตั้งแต่ก่อตั้งจนถึง พ.ศ. 2500 ของวัดหรั่งแค้น เจ้าอาวาส 8 รูปเป็นผลมาจากการประชุมปรึกษาหารือของชาวบ้านทั้งสิ้น¹⁸ ในชุมชนบ้านขอนแก่น อำเภอลำทะเมนชัย แม้จะล่วงเข้า พ.ศ. 2510 แล้วก็ตาม แต่พระที่จะมาอยู่ที่วัดขอนแก่นต้องเดินทางไปพบกับ ‘ครูแสง’ ซึ่งเป็นผู้นำรุ่นบุกเบิกของชุมชนแห่งนี้เสียก่อน¹⁹

ความศรัทธาเลื่อมใสในพุทธศาสนา ตลอดจนความรู้สึกว่าวัดเป็นสมบัติของชุมชน ทำให้ชาวนามีความปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะพัฒนาและปรับปรุงวัดอยู่

¹⁷ สว่าง บัวทอง, เรื่องเดิม, หน้า 5.

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 7, 10-13.

¹⁹ แสง โกสีย์รัตนภิบาล, สัมภาษณ์, 27 กรกฎาคม 2545.

ตลอดเวลา ในนิราศเมืองปะเหลียน ตอนหนึ่งกล่าวถึงการไปพักแรมของคณะเดินทางของพระยาโสภณพัทลุงผู้แต่งที่บ้านลำสุโขง พรหมแดนระหว่างเขตจังหวัดตรังกับจังหวัดพัทลุง นิราศตอนนี้แม้ไม่ได้บรรยายบ้านเรือนของชาวนาโดยตรง แต่การที่พระยาโสภณพัทลุงกุลและคณะเดินทางตัดสินใจพักแรมที่วัดจึงเป็นการบอกแก่เราว่าสภาพบ้านเรือนของชาวนานั้นทรุดโทรมกว่าวัดไม่เหมาะแก่การรับแขก นิราศกล่าวว่า

มาถึงลำสุโขงในนิคม	เป็นพรหมแดนแคว้นกันปันสองฝั่ง
ฝั่งหนึ่งนั้นอยู่ข้างทางเมืองตรัง	อีกฝั่งตั้งเมืองปะเหลียนไม่ถกเปลี่ยนแปลง
มีเหี่ยวเรือแต่คูไม่สู้มาก	มุงด้วยจากพอกักเป็นหลักแหล่ง
ตั้งอำเภอตรวจตราท่าแข็งแรง	มีนายแขวงใหญ่ค่อยคอยตรวจตรา
.....	
ดูเหี่ยวเรือนเต็มประดาไม่น่านอน	พีกลับย้อนถอยหลังมาทางวัด
ขออาศัยสมภารท่านยอมรับ	แต่งห้องหับของชนคนแออัด ²⁰

ความรู้สึกว่าวัดเป็นของชุมชน ชาวนาจึงสามารถใช้วัดได้ในการกิจกรรมแทบทุกอย่างที่กิจกรรมนั้นไม่ทำความเสื่อมเสีย ความเจริญหรือตกต่ำของวัดจึงขึ้นอยู่กับ การสนับสนุนส่งเสริมของชาวบ้านเป็นสำคัญ ชุมชนที่เจริญย่อมจะส่งผลให้วัดเจริญด้วย นายเพียร นะมาตร เห็นว่าวัดใหม่ในเขตปากพนังคงจะอยู่ได้อย่างสบายเพราะอยู่ใกล้ชุมชนและใกล้โรงสี ดังนิราศกล่าวว่า

จากวัดใหม่ใจหายเสียดายนัก	เคยมาพักหลายครั้งนึกสังหรณ์
ชื่อวัดใหม่ใครสร้างแต่ปางก่อน	เป็นที่คอนโลกทรายสบายดี
สมทำเลเคหาคนหนาแน่น	ไม่ขาดแคลนอยู่สบายใกล้โรงสี
เคยอาศัยไปมาใจอารี	ตั้งแต่นั้นนับนานจะผ่านมา ²¹

²⁰พระยาโสภณพัทลุง (สว่าง ณ พัทลุง), นิราศเมืองปะเหลียน, หน้า 12.

²¹เพียร นะมาตร, เรื่องเดิม, หน้า 15.

พระมหาเปลี่ยนผู้แต่งนิราศอัตตประวัติคำโคลงดูเหมือนจะยอมรับความจริงดังปรากฏอยู่ในนิราศจินตนาจาริกอย่างไม่อาจปฏิเสธเช่นกัน เมื่อท่านนั่งเรือผ่านวัดแห่งหนึ่งจึงแสดงความคิดไว้ว่าวัดแห่งนี้ต้องมีความมั่นคงเป็นแน่ เพราะตั้งอยู่ในชุมชนใหญ่ ดังโคลงนิราศที่ว่า

เห็นวัดใหม่อยู่ใกล้	ชายเขา
พระมหาลอยเอา	ธุระไชรี
ส่งภิกษุไปเนา	นับสี่ รูปเอย
เพื่อย่อยหินมาใช้	ก่อสร้างพระนอนฯ
คงถาวรอยู่ได้	ตลอดไป
เพราะว่าคามคนไทย	ไม่น้อย
เดิมมีวัดอยู่ใน	เกาะสรูป สามเฮย
คือ โศกจีเปี้ยวย่อย	หยดทั้งท้ายขอ ²²

ความสัมพันธ์ระหว่างวัดกับชาวนาทำให้ชาวนารู้สึกว่าวัดเป็นหนึ่งในเดียวกับชุมชน ขณะชุมชนเป็นฐานที่สนับสนุนคำขวัญ ในทางกลับกันวัดก็เปรียบเสมือนหัวใจของชุมชนด้วย ความสำนึกเช่นนี้ของชาวนาในวรรณกรรมนิราศดูเหมือนจะยังไม่เปลี่ยนแปลงเข้ามากระหว่างการประชาสัมพันธ์ของรัฐบาลเกี่ยวกับภัยคอมมิวนิสต์ ตั้งแต่ พ.ศ. 2490 ชาวนาที่เชื่อถือในการประชาสัมพันธ์ของรัฐบาลจึงรู้สึกว่าการคอมมิวนิสต์คือภัยที่คุกคามชุมชน และจะเป็นอันตรายต่อชุมชนเป็นอย่างมากถ้าหากให้คอมมิวนิสต์เข้ามาทางวัดโดยผ่านพระสงฆ์ นายชัย จันรอดภัย ผู้แต่งนิราศพ้อหม้ายและนิราศวัดหัวหรั่ง จึงแสดงความปกป้องชุมชนด้วยการให้ผู้คนใช้ศีลธรรมในการต่อสู้กับภัยคอมมิวนิสต์ กลอนนิราศตอนนั้นกล่าวว่า

ถ้าปล่อยไว้ให้เข้ามาพร้อมพระสงฆ์ ไม่ยืนยงวัดวาคงปราโหล

²²พระมหาเปลี่ยน, เรื่องเดิม, หน้า 45.

ทั้งผักปลาถูกบังคับยุบยับไป	เปิดและไถ่เลี้ยงไว้ใช้ของตัวเอง
.....	
กระซิบเบาเบาเราพอรู้	เรื่องจะสู้คอมมิวนิสต์คิดหักหาญ
อย่าให้เข้ามาใกล้ได้รำคาญ	กลัวสมภารวัดวาจะพาห่อครอง
พระสถูปเจดีย์ที่นับถือ	จะต้องรื้อย่อยยับถึงอับหมอง
ลัทธิมันหลายอย่างทางปกครอง	ล้วนเป็นของไม่น่าจะยินดีฯ
.....	
จงอยู่ในศีลทานเถิดท่านเอ๋ย	จะได้เซยเมืองสวรรค์ชั้นนิมมา ²³

ไม่สำคัญว่าวีรชานาอย่างนายชัย จันรอดภัย รู้สึกต่อคอมมิวนิสต์อย่างไร แต่
 นิราศตอนนี้แสดงนัยสำคัญให้เราเห็นว่าสำนึกของชาวนาคือสำนึกถึงความเป็นหนึ่ง
 เดียวกันระหว่างวัดและชุมชน ภัยคุกคามวัดจึงเสมือนกับภัยคุกคามชุมชนด้วย ภายใต้
 มโนทัศน์เหล่านี้ การทำบุญทำทานให้กับวัดจึงเปรียบเสมือนการสะสมบุญอันยิ่งใหญ่
 เมื่อ พ.ศ. 2494 การรณรงค์ให้ประชาชนสะสมเงินตราकिनดอกเบี๋ยเพื่อตอบสนองการ
 เกิดขึ้นของสลากออมสินแพร่กระจายลงสู่ชาวนา แม้ว่านายชัย จันรอดภัยจะรับรู้เรื่อง
 การลงทุนรูปแบบใหม่นี้และมองเห็นผลกำไรจากการสะสมอย่างชัดเจน แต่เขายังให้
 ความสำคัญกับการลงทุนหรือการสะสมทรัพย์ในรูปแบบของการทำบุญแก่พระพุทธศาสนา
 โดยเปรียบพุทธศาสนาเป็นเสมือนหีบเพชรที่จะช่วยปกป้องคุ้มครองทรัพย์นั้นให้บัง
 เกิดผลแก่เราได้อย่างไม่ตกหล่น นิราศตอนนี้กล่าวว่า

ถ้าใครมีเงินมากเอาฝากคลัง	เป็นที่ตั้งใจดีมิเสียหาย
พออายุสิ้นสุดจุดที่ตาย	หลวงเก็บไว้ลูกหลานของท่านมี
ให้ไปรับมรดกตกทอดแทน	เป็นสุขแสนไม่สูญจะพูนสี
ไม่ฝากคลังถ้าท่านหวังประโยชน์ดี	เอาใส่ที่หีบเพชรสำเร็จการ

²³ ชัย จันรอดภัย, นิราศพ่อหม้ายและนิราศวัดหัวหรง (สงขลา: โรงพิมพ์สมบูรณ์, 2497),
 หน้า 15.

ทอดกฐินทำบุญอุทิศกุศล	หล่อพระบาททำโบสถ์สร้างวิหาร
ถึงโจรคร่ำไม่ปะพาน	คงสำราญปลอดภัยในอบาย
มีเงินมากฝากไว้ในศาสนา	ชั่วเวลานับพันปีมิสูญหาย
เมื่อถึงคราวเวลาดับตาย	จุดที่หมายคือสวรรค์ชั้นนิมาน ²⁴

เราจะเห็นได้ถึงความเป็ศูนย์กลางกิจกรรมแทบจะทุกๆ ด้านในชุมชนชาวนาของสถาบันวัด แม้แต่เมื่อการศึกษาสมัยใหม่เริ่มแพร่หลายเข้าไปแล้ว วัดก็ยังเป็นองค์กรเดียวที่ถูกปรับปรุงให้ตอบรับการศึกษาลักษณะดังกล่าว ความเป็นศูนย์กลางนี้นอกจากจะทำให้ ชาวนาเกิดความเชื่อมั่นและศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างสูงแล้ว ก็ยังส่งผลให้ผู้คนหลากหลายและต่างระดับชั้นเข้ามาเกี่ยวข้องกัน โดยไม่รู้ตัวอีกด้วย ในชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ความเป็นจริงข้อนี้ดำเนินมาอย่างยาวนานและแน่นอน แม้แต่เมื่อทศวรรษ 2490 เรายังคงเห็นร่องรอยอยู่ สภาพดังกล่าวเป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้ขอบข่ายชีวิตและวิถีคิดของชาวนาถูกเชื่อมกับเข้าสู่คมนาคมใหญ่และระดับสูงขึ้นไปอย่างกระชับยิ่งขึ้นกว่าที่ผ่านมา วัดมีส่วนอย่างสำคัญในการเตรียมความพร้อม และทางเลือก ให้แก่ชาวนาเมื่อพวกเขาจะต้องเผชิญหน้ากับเศรษฐกิจเงินตราและความพร้อมและทางเลือกที่หลากหลายนั้นทางหนึ่งมาจากพระซึ่งมีบทบาทพื้นโลก พระสงฆ์ออกมานั่นเอง

2. บทบาทของพระสงฆ์

ในช่วงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากผู้ขายชาวนาต้องเป็นแรงงานของราชการแล้ว ชีวิตส่วนหนึ่งของพวกเขายังต้องใช้ไปกับวัด ด้วยการบวชเป็นพระภิกษุ หรือสามเณร ในยุคเกณฑ์แรงงาน การบวชเป็นพระภิกษุ นอกจากเพื่อสนองตอบต่อคติความเชื่อเรื่องความเป็นผู้ขายสมบูรณ์แบบแล้ว ยังเป็นช่องทางของการหลบหลีกออกจากระบบการเกณฑ์แรงงาน และการถูกกดขี่จากมูลนายอีกด้วย ทั้งนี้เพราะสังคมเชื่อว่าโลกของพระสงฆ์เป็นอีกโลกหนึ่งที่แยกออกจากโลก

²⁴ ชัย จันรอดภัย, เรื่องเดียวกัน, หน้า 14.

ของบุคคลธรรมดา เมื่อชาวนาคนใดเข้าร่วมกาสาฬหสูตร ความสัมพันธ์ระหว่างนายกับไพร่ ผู้ใหญ่ผู้น้อย พลเมือง หรือแม้กระทั่งความเป็นชาวนาที่มีพันธะหน้าที่ต่อรัฐซึ่งบุคคลผู้นั้นผูกพันอยู่เมื่อครั้งยังเป็นฆราวาสก็มีอันยุติไป อย่างน้อยที่สุดก็ชั่วระยะเวลาที่อยู่ในผ้าเหลือง อย่างเช่นลูกชายของนายชัย จันรอดภัย ซึ่งตัดสินใจที่จะบวชเรียนหลังจากที่พ่อเสนอทางเลือกให้ระหว่างอยู่บ้านเป็นชาวนากับบวช²⁵ หรือกรณีของนายนิยม (ปิ้ง) วุฒิพงศ์ อดีตชาวนาในอำเภอควนขนุน ที่ตัดสินใจบวชเป็นสามเณรในปี พ.ศ.2460 เพราะไม่อยากถูกเกณฑ์ทหาร²⁶ ด้วยเหตุนี้การบวชจึงเหมือนกับการชุบตัวเพื่อสร้างสถานภาพใหม่ของผู้ชายชาวนา ในนิราศจินตนาจาริก นายเพียร นະมาตร์ ผู้แต่งถูกพาตัวไปบวช หลังจากชีวิตช่วงหนึ่งประพาดตัวเป็นโจรผู้ร้าย ดังกลอนนิราศเล่าไว้ว่า

ตัวไปทำน้ำใจตรงไตรตรึก
ลักวัวควายขายสิ้นฆ่ากินเบื้อ
แถวคลองเปิดหัวดินไปสิ้นทั่ว
คนที่นี่ครั้นกลัวชนหัวพอง

หวนรำลึกคราวครั้งยังเป็นเสื่อ
เที่ยวปล้นเรือปล้นบ้านทุกย่านคลอง
ไม่เกรงกลัวอาญาท่าผยอง
คึกคะนองเพราะยังกำลังชน

.....
ได้บวชเรียนเพียรอ่านการนุญาป
แบ่งบุญบวชตรวจน้ำทุกคำกิน
อันความชั่วตัวข้ามาลักปล้น
เดี๋ยวนี้ข้ามาคิดอนิจจัง
ให้เสร็จขาดชาตินี้ที่ข้าผิด
ทั้งหญิงร้ายชายพาลขอผ่านไกล

.....
สารภาพขึ้นตาไม่ฝ่าฝืน
ขอเชิญพื้นธรณีนี้อโปรดฟัง
เบียดเบียนคนหลายอย่างเมื่อปางหลัง
ได้พลาดปลั่งแม่พ่อขอภัย
อยู่ผูกจิตพยายามไปชาติใหม่
ตั้งกายใจประกอบกิจเป็นมิตรดี²⁷

²⁵ ชัย จันรอดภัย, เรื่องเดียวกัน, หน้า 27.

²⁶ นิยม (ปิ้ง) วุฒิพงศ์, ประวัติความเป็นมาแห่งชีวิตจากบันทึกของนายนิยม (ปิ้ง) วุฒิพงศ์ และงานศพชาวพุทธ (พัทลุง: ม.ป.ท., 2508; พิมพ์แจกเป็นธรรมบรรณาการในงานฌาปนกิจศพนายนิยม (ปิ้ง) วุฒิพงศ์ วัดพิศกุลทอง อำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง วันที่ 2 ตุลาคม พ.ศ.2508), หน้า 7.

²⁷ เพียร นະมาตร์, เรื่องเดิม, หน้า 46.

ชนหัวฟอง = ชนหัวลูก ตรวจ = กรวด

บทบาทของพระดังกล่าวนี้ได้รับการยอมรับโดยสิ้นเชิง รูปธรรมของความจริงนี้คือแนวคิดหนึ่งในการจัดโครงการจัดตั้งโรงเรียนวัดในมณฑลนครศรีธรรมราชมีที่เป้าหมายสำคัญประการหนึ่งเพื่อ “เปลี่ยนแปลงให้คนดีขึ้นจากสภาพเดิม”²⁸ การเปลี่ยนแปลงสถานภาพของคนนี้ ด้านหนึ่งโดยอาศัยองค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนา แต่อีกด้านหนึ่งโดยการอุปถัมภ์ของพระสงฆ์อันเป็นพระที่แสดงความสามารถเชิงปัจเจกชนออกมาจนเป็นที่ยอมรับของชุมชน บทบาทของพระปัจเจกชนเป็นอยู่บนจุดเชื่อมต่อระหว่างโลกของสงฆ์กับโลกของฆราวาส การอุปถัมภ์โดยพระสงฆ์ที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศแสดงถึงการเปิดโอกาสให้ชาวนาได้เรียนรู้วิชาความรู้ได้อย่างหลากหลายไม่จำเพาะอยู่แค่เพียงความรู้ในหนังสือหรือพระพุทธศาสนาเท่านั้น ความรู้เหล่านี้เป็นความรู้เชิงวิชาชีพซึ่งชาวนาสามารถนำกลับไปใช้เพื่อสร้างทางเลือกในการดำรงชีวิตในเศรษฐกิจแบบเงินตราได้ อย่างเช่นการฝึกหัดเป็นช่างฝีมือ ฝึกหัดเป็นนายหนังตะลุงและโนรา ผู้เชี่ยวชาญไสยศาสตร์ หมอพื้นบ้าน ตลอดจนการเขียนภาพกลอน²⁹ เป็นต้น พระมหาลอยซึ่งชาวนาเชื่อว่าเป็นผู้สร้างพระนอนขนาดใหญ่ในวัดแหลมจากเองก็น่าจะเป็นผู้เชี่ยวชาญทางด้านวิศวกรรมและการก่อสร้าง หรือไม่ก็เป็นผู้เชี่ยวชาญเหล่านี้อยู่ในการดูแลอยู่ไม่น้อย เพราะสามารถสร้างสิ่งก่อสร้างขนาดใหญ่ที่ทำได้ยากในภาวะปกติ ทั้งวัสดุโดยเฉพาะปูนที่นำมาสร้างก็ได้แปรรูปจากหินเขาเกาะยอเอาเอง³⁰ ความเป็นจริงข้อนี้ช่วยยกสถานะของพระสงฆ์ในฐานะปัจเจกชนให้โดดเด่นขึ้นมาเป็นที่ยอมรับของชาวนาในฐานะของนักกิจกรรมทางสังคม เช่นเดียวกับความสามารถของพระภิกษุรูปหนึ่งในอำเภอระโนด ซึ่งนายเพียร นະมาตร์ บันทึกไว้ในนิราศจินตนาจารึกว่าเป็นบุคคลสำคัญต่อชีวิตของเขา

²⁸ พระยาพิบูลพิทยาพรค, เรื่องเดิม, หน้า 1.

²⁹ เพียร นະมาตร์, เรื่องเดิม, หน้า 70.

³⁰ คลิ่ง สุขชะบุณณะพันธ์, นิราศไปจังหวัดตรัง (สงขลา: สงขลาพานิช, 2496), หน้า 4.

ท่านขามเฒ่าเจ้าตำราอาจารย์เอก
ให้ของดีสำหรับกำกับตน

เคยปลุกเสกขุบกายให้หลายหน
ทั้งเวทมนต์คงกะพันกันศัสตรา³¹

บทบาทของพระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู) ที่เป็พื้นฐานของการยอมรับของราชการ
ดังที่กล่าวถึงแล้วข้างต้นก็เป็นบทบาทซึ่งได้รับการยอมรับมาจากชาวบ้านมาก่อน ความ
จริงข้อนี้สะท้อนอยู่ในการรับรู้ของกวีในนิราศเรื่องเดียวกันว่า

ครูวิจารณ์ศีลคุณบุญชูนั้น
ท่านหลวงสิทธิ์ฯบิดาเคยมานอน
ข้าตามติดบิดามานอนวัด
ทั้งทางธรรมคำพระอุตสาห์เพียร
พระครูเฒ่าเจ้าตำราวิชามาก
เลขลูกคิดลิจิตกลอนสอนโนรา
แกะสลักปักฉลุปรุกลูก
เพลงอาวุธยุทธภัณฑ์ป้องกันโจร
ทั้งช่างปั้นฟันไม้ทำได้คล่อง
คนนับถือระบือทั่วทั้งกลัวแรง

บ้านคอนคันท่านอยู่เป็นครูสอน
ร่วมแต่งกลอนให้เด็กวัดฝึกหัดเรียน
ได้ฝึกหัดแต่งสารท่องอ่านเขียน
เป็นนักเรียนนอนวัดหัดวิชา
ศิษย์ใครอยากฝนฝึกให้ศึกษา
ปี่ชวาปี่พาทย์ระนาดตะโพน
รูปตลกปั้นหน้าชญาโณ
ตำราโหรเสี่ยงทายแก้ลายแทง
ประดิษฐ์ของการฝีมือสื่อทุกแห่ง
คณะแขวงจะทิ้งพระมาช้านาน³²

การยอมรับบทบาทที่เกินขอบเขตโลกของพระสงฆ์ของพระครูวิจารณ์ศีลคุณ
ส่งผลให้เมื่อท่านเดินทางไปกรุงเทพฯเพื่อรับพัสดุจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัว พระครูวิจารณ์ศีลคุณจึงได้รับการสนับสนุนปัจจัยจากชาวบ้านอย่างล้นหลาม
ทั้งปัจจัยเงินทอง และข้าวของเครื่องใช้ ชาวคราวเรื่องท่านเดินทางแพร่ไปถึงที่ไหน
ชาวบ้านจะรวบรวมปัจจัยมาถวายกันอย่างคับคั่ง กลอนนิราศบรรยายภาพดังกล่าวเอาไว้
ว่า

³¹ เพียร นะมาตร, เรื่องเดิม.

³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 70.

ถึงโหนดรอบรอสาลาที่หน้าบ้าน	ต่างรู้กาลพร้อมหน้ามาไสว
อีกชนชาวสถานบ้านศรีชัย	ไร่ปัจจัยไว้ได้ให้ฝากมา
จากโหนดรอบแจวถ่อมารอพก	ที่สำนักกุศุดหุคสาหลา
รู้ครุจวนชวนชนรณเร็วมา	นั่งพูดจาใคร่ห้ามแต่ขามใจ
ไร่ปัจจัยมาได้เอาให้บ้าง	ตามที่ทางปฏิบัติอัชฌาสัย
.....	
อยู่ฝากฝั่งปากน้ำเมืองสงขลา	เจ้าวัดมานิมนต์ไปดั่งใจหมาย
ขึ้นพักกุฎิใหม่ได้สบาย	ชนชนหญิงชายรู้เรื่องเนื่องกันมา
.....	
อยู่ถึงวันธรรมาขึ้นสี่ค่ำ	บ้างก็นำวัดตามาเกื้อหนุน
อีกให้คำรถไฟอันไพบุลย์	บ้างก็ถืออุลอาหารการกินไป ³³
ไร = เรียไร สาหลา = ศาลา	

ด้วยเหตุผลเดียวกัน พระมหาลอย วัดแหลมจากจึงสามารถระดมปัจจัยมาสร้างพระนอนขนาดใหญ่จนเป็นที่รำลือและเล่าขานกันในหมู่ชาวนาทั่วไปได้ ความชื่นชมในความสามารถและอุตสาหะของพระมหาลอยนี้ปรากฏอยู่ในนิราศ 2 เรื่องด้วยกัน คือ ในนิราศอัตตประวัติคำโคลง และนิราศไปจังหวัดตรัง

นิราศอัตตประวัติคำโคลง กล่าวว่

เรือใบเราเล่นเข้า	เขตปาก รอย
ถึงนำวัดแหลมจาก	จึงยัง
ขึ้นกราบพระนอนหาก	เห็นไม่ เสรีเลย
เชื่อว่ามหาลอยตั้ง	จิตเกื้อเกืนฐานฯ

³³ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), นิราศรับพัชนี (สงขลา: ม.ป.ท., 2516; จัดพิมพ์เนื่องในงานชุมนุมชาวจะทิ้งพระ ครั้งที่ 2 วันที่ 20 ตุลาคม 2516 ณ หอประชุมโรงเรียนมหาวชิราวุธ สงขลา), หน้า 10-11.

คือท่านหาญปลูกสร้าง	ศาลา
เสาเกือบยี่สิบนา	นับนิ้ว
กว้างประมาณสิบห้าวา	ยาวกว่า นั้นเฮย
แลสู่หลังคาหลิ้ว	ร่วมเส้นส่วนสูงฯ
ท่านชักจูงญาติแม่	มิตรสหาย
กับประชาชนมาย	มากแท้
ให้บริจาททรัพย์ถวายเป็น	สมทบ
สร้างซึ่งศาลาแล	สถูปทั้งพระนอน
ปฏิมากรนั้นใหญ่	นักหนา
คล้ายวัดถ้ำยะลา	แน่แท้
แต่เพราะวาสนาบา-	รมีท่าน น้อยฤา
จึงสร้างไม่เสร็จแล	เริ่มตั้งพังทลายฯ ³⁴

ส่วนในนิราศไปจังหวัดตรัง ความว่า

เขาเรียกบ้านแหลมจากวัดป่ากรอ	ท่านคิดก่อรูปพุทโธโรฐาน
บรรทมแท่นแสนยาวพิสดาร	โดยประมาณยี่สิบวาวัดก็
กำลังทำยังไม่สำเร็จผล	ดูโศกณโรงพระนอนถาวรศรี
วัดไหนเทียบเปรียบได้หาไม่มี	ย่อมเป็นที่เกิดศรัทธาประชาชน
เป็นบุพเพสันนิวาสวาสนาท่าน	ได้จัดการชักนำทำกุศล
ปลูกโรงพระสูงเยี่ยมเทียมอำพล	บรรทุกคนหินเอาเขาเกาะขอ
เกือบจะหมดศักราชเพราะโรงพระ	ไม่เลยละเพียรทิ้งเสียจริงหนอ
แต่มีเหตุอุปสรรคชักขัดขวาง	สิ่งก่อสร้างชำรุดสะดุดถอย
แผ่นดินทรุดสุดหวังพังทลาย	แตกกรวยร้าวรานไม่ทานทน
หมดแบบแปลนแผนผังจะผังราก	เกิดยุ่งยากรวนระเระเหวหน

³⁴พระมหาเปลี่ยน, เรื่องเดิม, หน้า 41.

ลมพัดแยกแตกกระจายฝ่ายเบื้องบน	หลังคาป่นปี้หักทะลักทลาย
นำสงสารท่านมหาอุตสาห์คิด	สิ่งประคิษฐ์เสียไปน่าใจหาย
ไม่สมหวังดังประสงค์ดำรงกาย	ไม่สบายเหน็บแนมโรคแถมกรรม
สูญเสียโรงอุโบสถระทดถอน	เสียพระนอนพระเวียนเพียรถ้ำ
เสียน้ำพักน้ำแรงหน้าแดงคำ	เศร้าหมองคร่ำเจ็บไข้นได้ป่วย ³⁵

เป็นที่น่าสังเกตว่าน้ำเสียงของกวีจากนิราศทั้งสองยกย่องบุญบารมีส่วนตนของพระมหาลอย ถ้าฟังประดิษฐกรรมขนาดยักษ์เช่นนั้นคนธรรมดาๆ ก็ยอมไม่อาจทำได้อยู่แล้วนอกเสียจากคนที่อำนาจ และ/หรือมีบุญญาบารมี ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นอำนาจของปัจเจกชนทั้งสิ้น ความสามารถของพระมหาลอยจึงเป็นความสามารถในเชิงปัจเจกชนมากกว่าความสามารถที่ท่านได้มาเพราะความเป็นพระผู้เผยแผ่พุทธศาสนา

พระสงฆ์ที่มีความสามารถเชิงปัจเจกชนสูงดังกล่าวนี้ มักได้รับการสนับสนุนจากชาวบ้านอย่างกว้างขวางจนเกินขอบเขตของชุมชนหรือถิ่นที่ท่านอยู่ออกไป พ่อค้าชาวจีนคนหนึ่งจากอำเภอหลังสวน จังหวัดชุมพร จึงเข้ามาถวายตัวเป็นศิษย์ของพระครูวิจารณ์ศีลคุณ³⁶ เมื่อขาดพระสงฆ์ที่มีความสามารถลักษณะนี้จึงส่งผลต่อความเจริญของวัดด้วย ในนิราศรับพิชนี พระครูวิจารณ์ศีลคุณนัยประหวัดถึงวัดคอนคันว่าท่านได้สร้างอุโบสถค้างไว้ แต่พอท่านจำต้องไปเป็นเจ้าอาวาสวัดจะทิ้งพระ อุโบสถนั้นยังสร้างไม่เสร็จ ดังความว่า

ปลูกอุโบสถหนึ่งหลังยังไม่แล้ว	มาตลาดแล้วค้างคาเหลืออาศัย
ถ้าผู้ทำอยู่หลังยังชั่วใจ	แต่ไม่มีใครจะกล้าอาสาทำ
ยังหลังคานิดหนึ่งถึงจะแล้ว	มาตลาดแล้วห่างผู้อุปถัมภ์
คิดขึ้นทีหนึ่งเล่าคนเจ้ากรรม	เที่ยวคิดทำก่อสร้างให้ร้างโรย ³⁷

³⁵ คลัง สุขะปุลณะพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 4-5.

³⁶ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดิม, หน้า 19.

³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 9.

ยังชั่วใจ = พอสบายใจได้

ในนิราศจินตนาจาริกกล่าวถึงวัดจะทิ้งพระก่อนพระครูวิจารณ์ศีลคุณเข้าไปเป็นเจ้าอาวาสว่าเป็นวัดที่เกือบจะร้าง จนเมื่อท่านพระครูวิจารณ์ศีลคุณย้ายมาจากวัดคอนก้น ท่านจึงมาสร้างและบูรณะใหม่เกือบทั้งหมด ความในนิราศกล่าวว่า

จะทิ้งพระครานั้นชั้นวัดใหญ่	ไม่มีใครปกครองสงฆ์สองหมู่
รับนิมนต์ทางการท่านมาอยู่	เป็นพระครูคณะแขวงแต่งวัดวา
โบสถ์พระนอนร้างซ่อมสร้างใหม่	ให้สูงใหญ่สมศักดิ์งามนักหนา
กำแพงซ่อมล้อมวัดจัดศาลา	วางซุ้มหน้าซุ้มข้างสร้างกุฏิ
คู่อ่องโรงโรงธรรมสามชั้นช่อ	เอี่ยมลออรุ่งเรืองกระเบื้องสี
ซุ้มวัตถุโบราณลานเจดีย์	ระบายสีรูปผนังหลังพระนอน ³⁸

บทบาทเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าพระสงฆ์ในชุมชนชาวนานั้นนอกจากเป็นผู้เผยแผ่พระพุทธศาสนาแล้ว อีกด้านหนึ่งชุมชนยังคาดหวังในบทบาทที่สัมพันธ์อยู่กับวิถีชีวิตที่เป็นจริงของชาวนา ซึ่งต้องเกี่ยวพันกับการกิน การอยู่ ตลอดจนความบันเทิงของชาวนาในชุมชนด้วย ไม่อาจจำกัดอยู่แต่บทบาทในการเผยแผ่พุทธธรรมเท่านั้น บทบาทด้านเหล่านี้เองที่เป็นพื้นฐานสำคัญที่ทำให้ชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลามีทางเลือกในชีวิตมากขึ้น ลำพังเพียงพระครูวิจารณ์ศีลคุณนั้นสะท้อนอยู่ในนิราศรับพัชนีอย่างชัดเจนว่าท่านมีลูกศิษย์จำนวนมาก ลูกศิษย์ส่วนหนึ่งเป็นพระสงฆ์และไปได้ดิบได้ดีอยู่ในกรุงเทพฯ³⁹ พระในวัดเขาอ้อที่พระครูวิจารณ์ศีลคุณนั่งรถไฟผ่านไปก็เป็นพระที่มีความสามารถเชิงปัจเจกชนสูง และมีลูกศิษย์ลูกหาได้ดีดิบได้ดีจำนวนหนึ่ง ดังที่ท่านบันทึกในนิราศรับพัชนี ว่า

³⁸ เพียร นะมาตร, เรื่องเดิม, หน้า 70.

³⁹ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดิม, หน้า 27-28.

จากสถานี่หน้ากุหาสวรรค์	กลายกระชั้นช่องทางหว่างสิงขร
ชื่อเขาอื้อต่อเนื่องเรื่องแต่ก่อน	ที่พักผ่อนคนมากินน้ำมัน
ยังมีครูรู้มนต์อยู่คนหนึ่ง	รู้ลึกซึ่งมนต์เวทย์วิเศษขยัน
สิ้นชีวิตสอนศิษย์ไว้ติดพัน	เสกน้ำมันได้เหมือนครูรู้มนต์ดี
มีตำราสร้างสำหรับกับอาวาส	ใครฉลาดเป็นครูอยู่วัดนี้
ต้องสนใจไปตามตำรา	จนได้ดีเหมือนครูเรียนรูมา ⁴⁰

นายเพียร นะมาตร นั้นยอมรับอย่างตรงไปตรงมาว่าการที่ตนได้ไปสัมผัสอยู่ในฐานะเด็กวัดนั้นทำให้จิตสำนึกถูกตัดขาดจากการใช้แรงงานแบบชาวนา เขาสารภาพว่า

ตัวฉันนั้นเป็นคนติดกันวัด	ไม่ถนัดงานบ้านเกียจกร้านเหลื่อ
คุมข้าวต้มกระเทียมคองนอนท้องเรื่อ	คอยจนเจือจืดแจกให้คนแจว ⁴¹

การยอมรับของนายเพียรบอกแก่เราว่า แม้แต่ในขณะที่ความรู้ที่ได้จากวัดยังไม่แก่กล้า คนที่เข้าไปสัมผัสกับวัดอย่างลึกซึ้งเพียงระดับนี้ถูกทำให้จิตสำนึกเปลี่ยนแปลงไปแล้ว กล่าวคือแม้ว่าเขาจะยังไม่ได้บวชและกลายเป็นสามเณรคนดังคนหนึ่งในกรุงเทพฯ⁴² แต่เขาก็ได้กลายเป็นคนที่มีจิตสำนึกแบบ “คนบริการ” อันเป็นสำนึกห่างเหินจากสำนึกแบบชาวนาไปแล้วในระดับหนึ่ง ซึ่งนี่ก็คือทางเลือกๆ หนึ่งซึ่งวัดและพระได้มอบให้แก่ชาวนาที่เข้าไปสัมผัส

⁴⁰ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.

⁴¹ เพียร นะมาตร, เรื่องเดิม, หน้า 9.

⁴² เอื้อน ชาตะรัตน์, “จากเกาะหนูสู่กรุงเทพฯ,” ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเพียร นะมาตร ณ ฌาปนสถาน เทศบาลเมือง นราธิวาส วันเสาร์ที่ 7 พฤษภาคม 2520 (กรุงเทพฯ: อำนวยการพิมพ์, 2520).

3. การเปลี่ยนแปลงของศูนย์กลางชุมชนชาวนา: จากวัดและพระสงฆ์สู่ราชการ

บทบาทของวัดในฐานะศูนย์กลางของชุมชนชาวนาที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศทำให้ภาพบรรยากาศการสนทนาธรรมหลังพระเทศนาเสร็จที่ปรากฏอยู่ในนิราศจินตนาจาริก⁴³ ดังที่กล่าวมาแล้วเป็นบรรยากาศที่มีชีวิตชีวาและแสดงออกถึงธรรมชาติของวิถีชีวิตชาวนาอย่างชัดเจน แม้เมื่อมีจัดการศึกษาสมัยใหม่โดยรัฐบาลมอบหมายให้พระรัตนธัชมุนี (ม่วง) เป็นผู้ริเริ่มจัดการก็ไม่ได้รับการยอมรับจากชาวนาอย่างกว้างขวางนัก พระรัตนธัชมุนี (ม่วง) เห็นว่าปัญหาสำคัญอีกประการหนึ่งคือทัศนคติที่ไม่ดีต่อการศึกษาของชาวนา ในมณฑลนครศรีธรรมราชจะมีก็แต่เพียงข้าราชการเท่านั้นที่สนใจในการศึกษา ขณะที่ชาวนา “มีอหยาศัยไม่สู้จะชอบในการหนังสือนัก มักเห็นเสียว่าวิชาหนังสือไทยไม่สู้จะมีประโยชน์อะไรนัก”⁴⁴ บ้างก็คิดว่าพวกเขา “มักใช้แต่กำลังกายหาผลประโยชน์ ด้วยทำไร่นาสรางสวนเลี้ยงโคกระบือเป็นพื้น...ไม่ค่อยจะได้ใช้ปัญญาความคิดนึก จึงไม่เห็นประโยชน์คุณของการศึกษา มักเห็นเสียว่าถ้าคนมีวิชาหนังสือดีเสียสิ้นทั้งเมืองแล้วก็จะไม่มีงานทำ”⁴⁵

เมื่อเรามาพิจารณาถึงความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันวัดกับชาวนาดังที่สะท้อนอยู่ในวรรณกรรมข้างต้น เราก็จะเห็นได้ว่าทัศนคติที่ไม่ดีต่อการศึกษาสมัยใหม่ของชาวนานั้นเกิดขึ้นเพราะชาวนายังไม่รู้สึกรู้ว่าการศึกษาสมัยใหม่จะให้แก่อะไรแก่วิถีชีวิตของพวกเขาเท่าที่พวกเขาเคยได้รับมาจากสถาบันวัด แม้แต่การเป็นครูซึ่งเป็นอาชีพแรกๆ ที่การศึกษาสมัยใหม่ให้แก่ลูกหลานชาวนาก็ยังเป็นอาชีพที่ไม่พึงปรารถนาและเป็นงานที่ไม่ค่อยจะมั่นคงมากนัก ในปี พ.ศ.2475 นายเจ้า ชูคำ ผู้แตงนิราศวัดถ้ำจึงตัดสินใจไม่สอนหนังสือ “เก็บข้าวของกลับบ้าน (ออกไปจากโรงเรียน) โดยไม่ได้รำลา

⁴³โปรดดูเชิงอรรถที่ 14.

⁴⁴พระรัตนธัชมุนี, เรื่องเดิม, หน้า 19.

⁴⁵เรื่องเดียวกัน.

ใครเลย”⁴⁶ หลังจากถูกครูผู้บังคับบัญชาติตติงเพียงเล็กน้อย จากนั้นนายเข้าก็ไปเรียนบาลีกับนักธรรมควบคู่กันไปในสำนักวัดสุวรรณวิชัย⁴⁷ ทำนองเดียวกัน ปี พ.ศ.2484 นายสว่าง พงศ์สุชาติ ผู้แตงนิราศท่าแคและนิราศประวัติรับราชการก็พยายามหันไปหางานราชการอื่นหลังจากเป็นครูประจำบาลสอนอยู่โรงเรียนวัดเขาแดงได้เพียง 2 เดือนและครูเทศบาลอีกไม่นานนัก ดังกลอนนิราศเล่าว่า

จับงานใหม่ได้ออยู่ครูเทศบาล	ก็เป็นการก้าวมาอย่างผ่าเผย
สิบแปดบาทได้มามากกว่าเคย	ก็สบายเบิกบานกับงานครู
แต่จิตใจเราไปไกลกว่านั้น	ความสำคัญคิดไว้ไม่อดสู
หวังจะรับราชการงานเชิดชู	จนใจอยู่ตอนนั้นมันไม่มี ⁴⁸

ภาพสะท้อนจากวรรณกรรมนิราศเหล่านี้บอกแก่เราว่าในช่วง พ.ศ. 2470-2480 ที่การศึกษาสมัยใหม่ปฏิบัติกันอย่างจริงจังเพื่อให้ลูกหลานชาวนาเข้าสู่รั้วโรงเรียน โดยปราศจากการให้ความมั่นใจว่าการศึกษาจะให้อะไรแก่พวกเขาบ้างย่อมก่อให้เกิดความแปลกแยกแก่ชาวนาอยู่ไม่น้อย นิราศจินตนาจาริก ซึ่งเขียนขึ้นโดยกวีที่เติบโตมากับการศึกษาแบบเก่าตอบได้การจัดการศึกษาดังกล่าวนี้อย่างรุนแรงด้วยการเปรียบเทียบว่าการศึกษาสมัยใหม่เป็นการ “จีตารา” เพราะเป็นการผิดประเพณีการแสวงหาความรู้ซึ่งวัดเคยเป็นศูนย์กลาง กลอนนิราศเปรียบเทียบให้เห็นความแตกต่างระหว่างการเรียนในสองวัฒนธรรมนี้ว่า

⁴⁶ เจ้า ชูดำ, “นิราศวัดถ้ำ,” รวมนิราศ 25 เรื่องและวรรณคดีวิจิตร: นิราศขณะการประกวาดและตำนานได้รับความชมเชยในการประกวาดซึ่งสโมสรสุนทรภู่อัจฉริยะ 2508 (พระนคร: สโมสรสุนทรภู่อัจฉริยะ, 2509), หน้าประวัติผู้แต่ง.

⁴⁷ เรื่องเดียวกัน.

⁴⁸ สว่าง พงศ์สุชาติ, “นิราศประวัติการรับราชการ,” ใน หนังสืออนุสรณ์งานฌาปนกิจศพนายสว่าง-นางประวิณ พงศ์สุชาติ ณ เมรุวัดชลประทานรังสฤษฎ์ 26 กุมภาพันธ์ 2543 (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2543), หน้า 84.

ครองตริกนิกสะท่อนนอนไม่หลับ	เกลือกกลิ้งหลายทอดมือทอดหมอน
คิดเรื่องเล่าเค้าความตามสุนทร	ท่านชอกชอนเสาะหาวิชาชาญ
จะตายเป็นเช่นไรมิได้คิด	เอาชีวิตแลกวิชาแก้วักล่าหาญ
สมคำที่มีมาตำราโบราณ	กันต้องกลานหาร่องต้องตำรา
เกิดสับปรับกลับกลายย้ายสมัย	ร่องต้องไปหากันวณวนหา
สร้างโรงเรียนไว้ทุกแห่งแต่งตำรา	ชาวประชาเบื่อหน่ายไม่ใคร่เรียน
หมายบังคับปรับใหม่ใส่โทษผิด	ด้วยตั้งจิตคิดการให้อ่านเขียน
เข้าเป็นครูผู้สมัครชกวนเวียน	ช่างผิดเพี้ยนไปกว่าตำรามี
เป็นข้อกีดกันอยู่ตรงไหน	โปรดคิดให้ลึกซึ่งถึงศักดิ์ศรี
ลูกศิษย์เกณฑ์ครูจ้างตัวอย่างมี	ใครเป็นหนี้ใครกันด้วยอันใด
ฉะนั้นครูผู้ให้ในภายหน้า	แสวงหาศิษย์สอนวิ่งวอนไหว
สมัยนี้จึงดำรงโลกกลับกลาย	เพราะเกือบใกล้เกิดมีพระศรีอริย์ ⁴⁹

เราจะเห็นได้ถึงความแปลกแยกของชุมชนบริเวณทะเลสาบสงขลาซึ่งมีวัดเป็นสถาบันศูนย์กลางของชุมชนมาโดยตลอด นายสินวล มากนวล ผู้แตงนิราศเกาะใหญ่ บันทึกอุปสรรคในอาชีพครูของตนเมื่อปี พ.ศ. 2471 ว่าชาวนามักจะแอบซ่อนเด็กไว้ไม่ให้เข้าโรงเรียน นายสินวลบรรยายของการสนทนาของผู้ปกครองเด็กๆ ไว้ว่า

หัวหน้าครอบครัวแต่ละคนปรึกษาพบปะสังสรรค์กันว่า “อ้าย ก. ลูกมึงถูก ‘เก็บ’ เข้าโรงเรียนไหม?” เพื่อนคนหนึ่งชื่อ ข. ถาม อ้าย ก.ตอบว่า “ข. มึงคืออะไรวะ จึงดึงลูกไว้ได้?” ก.ว่า “กูบอกพวก ‘เก็บ’ เด็กว่า ต้องการให้อ้ายหมาลูกรักของกูนะ รวมทั้งอ๊แม่ว ลูกหญิงของกู ต้องการให้ช่วยเหลืครอบครัวกู เช่น เลี้ยงน้อง เลี้ยงวัว ควาย หมู เป็ด ไก่”

⁴⁹ เพียร นະมาตร์, เรื่องเดิม, หน้า 39.

“อ้ายหมาก็จูงวัวไปนา ไส่ควายเหยียบนา ไส่ควายไปกินหญ้า ส่งข้าวห่อให้ลูกกิน อีแมวกี่รู้จักหุงแกงเป็นแล้ว” อ้าย ก.ว่า

ข.พูด “เพื่อมันอ่านออกเขียนได้ ทำเลขเป็น ได้บวชได้เรียน” ค.เพื่อนอีกคนว่า “ให้เด็กบวชให้เขาเรียกเณร เพื่ออย่าให้ใครเรียกอ้าย” ง.เพื่อนอีกคนหนึ่งพูดขึ้นว่า “มึงโง่ อ้ายบองหลาไม่เคยได้ยินใครเรียกเณรบองหลา แต่มันมีฤทธิ์อิทธิพลคนกลัวทั่วโลก” จ.พูด “ใครอย่าเชื่อ จี้หกกั๋งเพ กูเองไม่รู้หนังสือเลย แต่หลายคนที่ได้ปริญญา ไปประเทศนอก พ่อมันยืมเงินกูไปเรียนทั้งนั้น มึงจงสอนลูกให้ขยันทำงาน”⁵⁰

จากบันทึกของนายสินวลดังข้างต้นนี้ เราจะเห็นได้ว่า ในท่ามกลางการจัดการศึกษาสมัยใหม่ของรัฐชวาณายังคงมั่นใจต่อวัดอยู่อย่างไม่เสื่อมคลาย ยิ่งการให้เด็กผู้หญิงเข้าโรงเรียนด้วยแล้วยิ่งถือเป็นเรื่องที่ชุมชนชวาณานั้นไม่คาดคิด พวกเขาจึงพยายามแอบซ่อนเด็กผู้หญิงไว้ในบ้านอย่างมิดชิด หรืออาจจะนำไปไว้ที่บ้านญาติในชุมชนอื่น จนเกิดคิดว่าถ้าหากใครแอบซ่อนผู้หญิงเอาไว้ไม่ให้ถูกทางการบังคับไปเข้าโรงเรียนได้ถือว่าเป็นครอบครัวที่เก่งมาก⁵¹ เพราะยังสามารถปกป้องแรงงานในครอบครัวเอาไว้ได้⁵²

⁵⁰สินวล มากนวล, “ประวัติย่อของสินวล มากนวล,” ใน สุราวิวัฒนกัปปราชญ์วิจารณ์ (พิทลуг: โรงพิมพ์พิทลуг, 2524; อนุสรณ์เนื่องในงานฉาปนกิจศพคุณพ่อสินวล มากนวล ณ เมรุวัดป่าพะยอม อำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง 28 ธันวาคม พ.ศ.2524), หน้า 6.

⁵¹นิยม (ปิ้ง) วุฒิพงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 15.

⁵²ความแปลกแยก หรือความหวงแหนแรงงานไม่ใช่เหตุผลเดียวที่ก่อให้เกิดกระแสชาตินิยม หากยังมีเหตุผลที่พึงตระหนักควบคู่ไปด้วย คือการที่ชาวนาต้องจ่ายเงินตราเพิ่มขึ้น เพราะนอกเหนือจากค่ารัชูปการ 4 บาทแล้ว พ.ศ. 2471 ครอบครัวที่ส่งเด็กเข้าเรียนต้องจ่ายเงินเป็น ‘ค่าศึกษาพลี’ 2 บาท 10 ปีต่อมาเพิ่มเป็น 10 บาทต่อปี เงินเหล่านี้รัฐบาลนำไปจ่ายเป็นเงินเดือนครู ปรากฏว่าด้วยวิสัยที่ไม่มีเงินตราสำรองไว้ในมือมากพอ ชาวนาจำนวนมากไม่มีเงินจ่ายจนครูไม่มีเงินเดือน ราชการต้องระบายนครออกอยู่เสมอๆ อาจเป็นด้วยเหตุนี้อาชีพครูในระยะแรกจึงเป็นอาชีพที่ไม่มั่นคงและชาวนาไม่ปรารถนามากนักเมื่อเทียบกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจซึ่งพวกเขาทำอยู่แล้ว

อย่างไรก็ดีการขัดขึ้นเพราะความแปลกแยกเหล่านี้ในที่สุดก็เป็นสิ่งที่ชาวนาต้องยินยอมโดยสิ้นเชิง พวกเขาไม่อาจหลีกเลี่ยงได้เลยเพราะราชการมีอำนาจที่จะจัดการ “หมายบังคับปรับไหมใส่โทษผิด” โดยใช้อำนาจของกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และตำรวจเข้ามาควบคุม พระราชบัญญัติการประถมศึกษา พ.ศ.2464 จึงเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญที่ทำให้วัดค่อยๆ ถูกราชการลดรอนความเป็นศูนย์กลางนั้นลงไป

ด้วยความเชื่อถือศรัทธาในสถาบันศาสนาหรือความเป็นศูนย์กลางชุมชนชาวนาของวัดและพระนั่นเอง พระสงฆ์จึงกลายเป็นเครื่องมือของรัฐในการเกลี้ยกล่อมให้ชาวนาเข้าสู่ระบบการศึกษาไปพร้อมๆ กับการใช้อำนาจของตำรวจ และความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กับชาวนาของกำนันและผู้ใหญ่บ้าน การตอบโต้ของนายเพียร นະมาตร์ดังปรากฏอยู่ในกลอนนิราศข้างต้นก็เช่นเดียวกัน แม้เขาจะบวชเรียนอยู่นานหลายปีจนกระทั่งเป็น “มหาเพียร” คนดังอยู่ในวัดราชาธิวาส กรุงเทพมหานคร แต่สุดท้ายแล้วเขาก็ไม่อาจจะหลีกเลี่ยงระบบการศึกษาสมัยใหม่ไปได้ เขาต้องกลับมาเป็น “ครูผู้ให้ในกายหน้า แสงหาศิษย์ สอนวิ่งวอนไหว้”⁵³ ตามคำที่ตัวเองเคยทำนายเอาไว้เมื่อแสดงความคิดเห็นต่อการศึกษาศัยใหม่ในกลอนนิราศจินตนาจาริก และเติบโตอยู่บนเส้นทางการศึกษาศัยใหม่ พาลูกหลานจากคอนคันไปเรียนหนังสือ กระทั่งบั้นปลายชีวิต⁵⁴

หลัง พ.ศ. 2470 เมื่อการศึกษาศัยใหม่ขยายตัวมากยิ่งขึ้นโรงเรียนก็ค่อยๆ ถูกลบบทบาทของพระสงฆ์ออกไปในที่สุด เพราะครูพระมักจะไม่สามารถที่จะต้องการศึกษานักเรียนหญิง อย่างเช่นกรณีของนายนิม (ปั้ง) วุฒิพงศ์ ที่ต้องลาสิกขาบท จบสิ้นบทบาทครูพระของตนเองลง เพราะพระราชบัญญัติการประถมศึกษาปี พ.ศ.2464 บังคับให้ผู้หญิงเรียนหนังสือด้วย นายนิมจึงต้องลาออก “เพราะสอนเด็กผู้หญิงไม่สะดวก”⁵⁵

⁵³โปรดดูเชิงอรรถที่ 49.

⁵⁴“ประวัติสังเขปนายเพียร นະมาตร์,” ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายเพียร นະมาตร์ ณ ฌาปนสถาน เทศบาลเมือง นราธิวาส วันเสาร์ที่ 7 พฤษภาคม 2520 (กรุงเทพฯ: อำนวยการพิมพ์, 2520).

⁵⁵นิม (ปั้ง) วุฒิพงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 15.

การสูญเสียบทบาทความเป็นศูนย์กลางของชุมชนชาวนาทำให้วัดที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศตั้งแต่ พ.ศ. 2490 เป็นต้นมาเป็นวัดที่เจียบเหงาลงไปอย่างเห็นได้ชัดเมื่อเทียบกับวัดที่เราเห็นเมื่อ พ.ศ. 2470 ดังปรากฏในนิราศจินตนาจาริก นิราศสุโขทัยคำกลอน ที่พระภัทรธรรมธาดาเขียนขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2497 เป็นวัดที่ตึกคักเฉพาะวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาเท่านั้น เมื่อพระแสงธรรมเทศนาจบ บรรยายการสนทนาธรรมในหมู่หนุ่มสาวคนเฒ่าคนแก่ที่เป็นไปอย่างบันเทิงและมีชีวิตชีวาที่เคยปรากฏในนิราศจินตนาจาริกไม่ปรากฏให้เห็นอีก จะมีก็เพียงแต่ภาพของพระสงฆ์สองรูปกลับกุญแจ นั่งสนทนากันอย่างเหงาๆ กลอนนิราศบรรยายว่า

พระท่านเทศน์เรื่องราวยืดยาวมาก	ฟังก็ยากจำไม่ได้หลายถา
จบเทศน์แล้วเลี้ยงน้ำตามเวลา	น้ำปานะน้ำมะนาวปรุงเข้ากัน
เติมน้ำตาลเกลือนิดติดอ่อย	ทั้งน้ำอ้อย โคล่า ได้มาจัน
เลี้ยงหมากพลูบุหรี่ปริบครัน	พระเณรฉันเสร็จสรรพต่างกลับไป
เรากลับมากุฏิพระมุขินิสารฯ	องค์สมภารท่านดีไม่มีไหน
จัดห้องให้เราพักไม่หนักใจ	คุยกันไปฉันมิตรสนิทนาน ⁵⁶

อย่างไรก็ดี ด้วยเหตุที่วัดและพระสงฆ์ยังเป็นสถาบันที่ต้องอยู่และพึ่งพาชุมชนชาวนา ในวรรณกรรมนิราศหลัง พ.ศ. 2490 จึงปรากฏภาพการดิ้นรนของวัดและพระเพื่อที่จะได้มีบทบาทต่อชุมชน การดิ้นรндังกล่าวนี้สะท้อนออกมาจากภาพพระนักใบ้ หว่ยและใบ้ววชนที่กวักล่าวถึงอย่างฉุนเฉียวในนิราศสุโขทัยคำกลอน แม้ว่ากวีจะต่อต้านพระที่แสดงบทบาทเช่นนี้ แต่ท่านก็อุทิศหน้ากระดาษสอนชาวนาให้รู้เท่าทัน และ ‘จับผิด’ พระประเภทนี้ถึง 3 หน้ากระดาษ นั่นก็แสดงว่าพร้อมๆ กับความนิยมต่อ

⁵⁶พระภัทรธรรมธาดา, สุโขทัยคำกลอน (พระนคร: โรงพิมพ์พิมพ์นามกฤดากรวิทยาลัย, 2497; พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพพระครูธีรานุรักษ์ (สามป่าน) ณ วัดสระแก้ว อำเภอปากพนัง มิถุนายน 2497), หน้า 30-31.

การแทงหอยและเล่นพนันวัวชนของชาวนา พระนักปู้หอยเหล่านี้ก็น่าจะเกิดขึ้นอย่างแพร่หลายในชุมชนชาวนาแถบนี้ ดังกลอนนิราศบางตอนที่ว่า

พระบอกปู้ตัวอย่างหลงเชื่อ	พระหากินนอกคอกหลอกเขาลั่น
หลอกให้เขาหลงไหลในพนัน	พระองค์นั้นผิดทางข้างวินัย
ถ้ารู้ได้แม่นดีควรที่จะบอก	ญาติของตนว่าออกเลขเบอร์ไหน
ให้ซื้อหอยแก้ชวยร่ำรวยไป	ซื้อสักใบเอาเองถูกเผงตรง
พระที่คิดนอกคอกหลอกชาวบ้าน	เพราะต้องการยกตนให้คนหลง
แสดงความมั่งงายหลายกระทง	พระบางองค์หลอกเขาเราฟังมา
พวกชนวัวพนันหมั่นต่อติด	มีสองมิตรคนละคราวเข้าไปหา
ถามพระสงฆ์องค์นั้นลั่นวาจา	วัวตัวไหนชนะนะพระคุณ ⁵⁷

การที่บทบาทเช่นนี้ของพระสงฆ์ไม่เคยสะท้อนอยู่ในวรรณกรรมนิราศเรื่องใดเลยจนกระทั่งหลัง พ.ศ. 2490 มาแล้วจึงแสดงให้เห็นว่าช่วงเวลานี้ ศูนย์กลางของชุมชนชาวนาเคลื่อนเปลี่ยนไปจากสถาบันสงฆ์ไปสู่ศูนย์กลางทางการศึกษา และราชการอย่างแน่นอนแล้ว นายสว่าง พงศ์สุชาติ ผู้แต่งนิราศท่าแคและนิราศประวัติการรับราชการก็ไม่ได้บวชเมื่อถึงอายุครบบวช แม้ว่าเขาจะตั้งใจปฏิบัติตามประเพณีอย่างเต็มเปี่ยมก็ตาม

อยากใคร่บวชสวคณต์หาผลบุญ	สนองคุณบิดาเสริมราศี
ลาหลายครั้งไม่สมหวังเสียสักที	ด้วยไม่มีผู้อนุญาตราชการ
กรมฯวางกฎดไว้ไม่ให้บวช	เข้านกวดยามสงครามตามทหาร
คิดถึงพ่อชลอรักพักไว้นาน	จนรณผ่านนางลาดนิราศมา ⁵⁸

⁵⁷ พระภัทรธรรมธาดา, เรื่องเดียวกัน, หน้า 9-10.

หลักฐานจากบันทึกชีวประวัติของนายนิม (ปั้ง) วุฒิพงศ์ ดูเหมือนจะสนับสนุนความเปลี่ยนแปลงที่ปรากฏในนิราศข้างต้นได้ดี บันทึกฉบับนี้บอกแก่เราเป็นนัยๆ ว่า การเปลี่ยนแปลงสำนักเรื่องศูนย์กลางของชาวนานั่นอาจส่อเค้ามาตั้งแต่ พ.ศ. 2470 แล้ว กล่าวคือในการระดมแรงงานและขอบริจาคที่ดินเพียงคนละเล็กน้อยเพื่อกิจการสาธารณประโยชน์และกิจการของวัดของพระครูจันทร์วัดโลกน้าหัก ในอำเภอควนขนุน ชาวนาไม่ยินยอมจนพระครูจันทร์โกรธมากจนงานต้องชะงักไปช่วงหนึ่ง ทั้งๆ ที่เมื่อ พ.ศ. 2464 กิจการลักษณะเดียวกันนี้ได้รับความร่วมมือจากชาวบ้านด้วยดีตลอดมา ถนนสายห้วยถนน-พิกุลทอง ก็เป็นการร่วมมือของชาวบ้านภายใต้การนำของพระครูกาชาด เมื่อพระครูบุญทองเข้ามารับช่วงจัดการต่อหลังพระครูกาชาดชราภาพงานนี้ยังถูกลงไปได้ด้วยดี⁵⁸ ความเปลี่ยนแปลงนี้ยังเห็นได้ชัดเจนขึ้นเมื่อเวลาผ่านไปเพียงไม่กี่ปี นิราศสงขลา ซึ่ง จ. ศรีอักษกุล เขียนขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2504 ได้บันทึกถึงความรู้สึกเลื่อมใสโรงเรียนของกวีในลักษณะเดียวกับที่นิราศในช่วง 2 ทศวรรษก่อนหน้านั้นเคยรู้สึกต่อวัด นิราศตอนนี้กล่าวว่า

ถึงน้ำน้อยน้ำเนตรของเชษฐา	แต่จากมากกว่าน้ำตามละหาน
สุดละห้อยน้อยใจอาลัยลาญ	เห็นสถานศึกษาสง่านัก
เกือบจะหายคลายโรคโรครวงเสียว	เพราะเล็งเหลียวเรื่องประชาสง่าศักดิ์
ได้ร่วมจิตคิดสร้างอย่างถึกคัก	ด้วยรู้หลักศึกษาค่าอนันต์
เหมือนมอบทรัพย์นับล้านให้หลานบุตร	ได้เรื่องวุฒิเวทย์วิเศษขยัน
ไม่ไฉ่เงาเต่าต้อนอบอุ้นครัน	คนทุกวันเชื่อยากล้นปากโกง
มีปัญญาสารพัดถนัดแท้	ย่อมจะแก้เขลาหายคล้ายหอยโข่ง

⁵⁸สว่าง พงศ์สุชาติ, “นิราศท่าแค,” ใน หนังสือที่ระลึกงานพัทธวงสามัคคี ครั้งที่ 31 ณ โรงเรียนสารวิทยาบางเขน กรุงเทพมหานคร 9 ธันวาคม 2532 (กรุงเทพฯ: ชมรมชาวพัทธวง, 2532), หน้า 63.

⁵⁹นิม (ปั้ง) วุฒิพงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 21.

มัจฉาพบขบขากเปิดปากโปง

พองับโผงฟันเขี้ยวบิดเบี้ยวไป⁶⁰

จะเห็นได้ว่าการที่ศูนย์กลางของชุมชนชาวนาเปลี่ยนแปลงไปทำให้สำนักตลอดจนความสัมพันธ์ในชุมชนชาวนาเปลี่ยนแปลงไปด้วย กวีในสำนักของระบบการศึกษาสมัยใหม่จึงสอนให้ใช้วิชาความรู้เพื่อระวังและป้องกันภัยจากสังคม ขณะที่กวีภายใต้การศึกษาแบบเก่านิยมสอนให้ศึกษาหาความรู้เพื่อให้เป็นคนดี

ความสัมพันธ์ในชุมชนชาวนา

ความสัมพันธ์ในชุมชนชาวนาที่จะกล่าวถึงมีประเด็นสำคัญอยู่ 3 ประเด็นคือ ความสัมพันธ์ของครอบครัวและเครือญาติ ความสัมพันธ์แบบเพื่อนเกลอ และ ความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับชาวจีน

1. ครอบครัวและเครือญาติ

ครอบครัวชาวนาที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศนั้นเป็นครอบครัวที่อยู่ระหว่างหัวเลี้ยวหัวต่อของการเป็นครอบครัวขยายแบบดั้งเดิมกับครอบครัวเดี่ยว แต่นั่นก็ไม่ใช่สำคัญเท่ากับว่าชาวนาเหล่านี้ยังมีสำนักต่อระบบครอบครัวขยายอยู่อย่างสูงมาก ครอบครัวยังเป็นเครือข่ายที่สำคัญในวิถีชีวิตของชาวนา ท้นที่ที่เดินทางจากนครศรีธรรมราชไปถึงบ้านดอนคั่น สงขลา นายเพียร นะมาตร ผู้แตงนิราศจินตนาจาริกจึงรู้สึกเหมือนได้มาอยู่ใต้เงาอันร่มเย็นของพฤกษาสวรรค์ กลิ่นหอมของระบบเครือญาติ นั้นหอมกว่ากลิ่นดอกไม้บนสวรรค์เสียอีก นิราศบอกว่า

โอ้ดอนคั่นบ้านเก่าที่เราเกิด

ข้าขอเทิดทูนวางไว้กลางเศียร

⁶⁰จ. ศรีอักษรกุล, นิราศสงขลา คราวไปอบรมวิชาหัตถศึกษา พ.ศ. 2504 (นครศรีธรรมราช: ม.ป.ท., 2504), หน้า 15-16.

ไปอยู่ไหนใจตนยังวนเวียน	อยากเขียนเขียนนี้หมายไม่ว่าวัน
ร่วมเงาญาติเย็นกว่าพฤษาร่ม	กลิ่นญาติดมหอมกว่ามณฑาสวรรค์
เช่นนี้เป็นธรรมดาของสามัญ	ขอมผูกพันบ้านตนจนวันตาย
ถึงมีคู่อยู่ข้างที่ฝังรัก	ยังติดอกใจอยู่ไม่รู้หาย
สถานอื่นหมั่นพินินสุขกาย	ความสบายใจนั้นผิดกันไกล ⁶¹

ท่ามกลางครอบครัวและเครือญาติ นายเพียร นะมาตร จึงหาได้เป็นเด็กวัดที่ “มีปากไว้อยากข่าว” เหมือนที่เขารำพึงเมื่อเดินทางเข้าไปในชุมชนแปลกหน้าไม่ ทั้งยังไม่ใช่ ‘เด็กเฝ้าเรือ’ เหมือนที่เขาพรรณนาไว้ เมื่อผ่านไปพักแรมที่บ้านบางพระว่า

วันก่อนก่อนนอนเรือไม่เบื่อหน่าย	กลับลอยชายขึ้นฝั่งยังไม่ค่ำ
ไม่เห็นอกสกบ้างช่างใจดำ	คราหลังทำเช่นนี้มิเป็นยอม
เฝ้านอนคิดบิดเบือนจนเดือนดับ	เพลินนอนหลับนอกมุ้งขุนยงพอม
สะดุ้งตื่นตกใจขงไต่ตอม	กินสุกงอมแต่ละตัวเท่าถั่วดำ
เหลียวมองไปในวัดสังคสงฆ	ไม่ประสบหน้าใครไฟมีดหง่า
ลูกหนีขมุ้งผ้ามือคว้าคลำ	เกยหัวคำหนูนเคมนอนแรมคืน ⁶²

สก = อุบาสก มีดหง่า = มีดทียบ

เมื่ออยู่ท่ามกลางครอบครัวและเครือญาติ นายเพียรกลายเป็นคนที่รู้สึกมีคุณค่าและภาคภูมิใจในตัวเอง ร่าเริง และสามารถพูดคุยกระทุ้ธรรมะกับหนุ่มสาวคนเฒ่าคนแก่ในย่านระโนด คลองแดน คอนัน ได้อย่างฉลาด ดั่งความว่า

ลงเฝ้าทั้งศาลาพากันนั่ง	ว่าอหัง พุทธัญ์กันเกศิ
ทั้งคำแปลและอรรถาพระบาลี	เสร็จสัพพิสัปบุรุษเริ่มพุทธธรรม

⁶¹เพียร นะมาตร, เรื่องเดิม, หน้า 65.

⁶²เรื่องเดียวกัน, หน้า 22.

กล่าวธรรมาทำไปใส่กันขุ่น	ที่พูดฟังอ้อมนาทำท่าขำ
ทางโลกนั้นฉันว่าขาประจำ	ฝ่ายพระธรรมพระวินัยท่านไขความ
เรื่องบาหล่อยพลอยบาติมีมากล้น	แต่ละคนจัดคอกออกมาถาม
มาพบเมืองตาหลิวหลิวตาตาม	มัวตอบถามกันฟังรุ่งคาตา ⁶³

เมื่อเจ็บป่วยหรือตกทุกข์ได้ยาก ครอบครัวและเครือญาติจึงเป็นเสมือนอ้อมแขนอันอบอุ่นที่จะเข้ามาโอบอุ้ม เมื่อนายชัย จันรอดภัย ผู้แต่งนิราศพ้อหม้ายและนิราศวัดหัวหรั่งจำเป็นต้องออกจากบ้านเพื่อไปหาเงินและหายาสมุนไพรรักษาเมียซึ่งกำลังป่วยหนัก เขาก็ได้น้ำและแม่ของเมียนั่นเองมาดูแลเมียแทน ส่วนนี้คือความเป็นเครือญาติทำให้น้ำของเมียซึ่งตั้งบ้านอยู่ในอีกชุมชนหนึ่งถึงบ้านถึงนามาเฝ้าดูแล นิราศตอนนี้ความว่า

น้ำบ่าวแดงหนองหลักรักเหลือใจ	เฝ้าอาลัยด้วยหลานท่านจึงมา
ช่วยรักษาพยาบาลการทุกอย่าง	ไม่มีใครห่วงกายพราจากเคหา ⁶⁴

น้ำบ่าว = น้ำชาย

จากนิราศตอนนี้สะท้อนถึงบทบาทของครอบครัวและเครือญาติที่เปรียบเสมือนทุนทางสังคมและเศรษฐกิจ หรือทุนทางวัฒนธรรมของชุมชนชาวนาซึ่งสามารถจัดอุปสรรคในการผลิตต่างๆ ได้ ด้วยเหตุนี้เส้นทางคมนาคมที่ไม่สะดวกดูเหมือนจะไม่ใช่วิทยาการของการเคลื่อนไหวแลกเปลี่ยนและไปมาหาสู่กันเลย ภายหลังการขยายตัวของชาวนาจากอำเภอปากพนังไปยัง ตำบลท่าซอม อำเภอหัวไทร เมื่อ พ.ศ. 2466 แม้เส้นทาง

⁶³เพียร นะมาตร, เรื่องเดียวกัน, หน้า 49.

⁶⁴ชัย จันรอดภัย, นิราศพ้อหม้ายและนิราศวัดหัวหรั่ง, หน้า 8.

คมนากระหว่าง 2 ชุมชนนี้จะอันตรายไปด้วยสัตว์ป่า แต่ชาวนาท่าขอมยังพยายามที่จะหาบคอน้ำผึ้งไปฝากครอบครัวและญาติพี่น้องอยู่เสมอๆ⁶⁵

ความแน่นเหนียวของระบบครอบครัวและเครือญาติทำให้การแต่งงานระหว่างญาติพี่น้องในชุมชนชาวนาเกิดขึ้นได้ยากเต็มที แม้ว่าจะเป็นญาติที่ห่างไกลกันมากก็ตาม นายเพียร นะมาตร จึงสะท้อนออกมาว่าสำหรับคนหนุ่มสาวแล้ว บางทีเครือญาติเหมือนกับการลงทุนที่ปราศจากกำไรตอบแทน เขาเกิดอารมณ์และความรู้สึกนี้ขึ้นหลังจากเดินทางไปถึงบ้านเกิดแล้วไปพบหญิงสาวที่น่าหมายปองคนหนึ่งในงาน

แม่โถมงามทรมวยวิไลลักษณ์	วรพัคตร์ผุดผ่องฉันทน์มองเห็น
ฉิวทรมเซยเย้ยจันทร์ในวันเพ็ญ	ได้มาเห็นเนื้ออุ่นช่างบุญตา
ฉันทน์มองเมียงเคียงใกล้ใครรู้จัก	หล่อนร้องทักพระเป็นญาติหวาดผวา
มาจุคได้ตำต่อท้อวิญญณ์	มองคูหน้าญาติยิ่งเศร้าใจ
มาถึงบ้านพานพบสบแต่ญาติ	สุดจะวาดลวดลายไปไม่ไหว
มีแต่ทูนหมดท่าคำกำไร	ต้องอาศัยกุญพระนิทรารมย์
บ้านพี่ป้าน้ำอาหาแต่ข้าว	เมื่อยามหนาวชุกกายได้ผ้าห่ม
ที่ปรารถนามิได้สมอารมณ์ตรม	มองหาชมสาวสักคนแสนจใจ ⁶⁶

กฎเกณฑ์ดังที่ปรากฏอยู่ในนิราศข้างต้นนี้เองที่ส่งผลให้เครือข่ายสายสัมพันธ์ในชุมชนชาวนาขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวาง และมีความ สัมพันธ์กับการเกิดขึ้นของชุมชนใหม่บุกเบิกชุมชนใหม่ๆ อีกด้วย กล่าวคือ รูปแบบของการอพยพนั้นจะมีอยู่ 2 รูปแบบ คือผู้คนที่เป็ญาติๆ กันจำนวนหนึ่งจะอพยพออกไปจากชุมชนดั้งเดิมพร้อมๆ กัน ดังเช่นชาวนาดำบลเกาะเพชรราว 10 ครอบครัวประสบกับภาวะขาดแคลนในช่วง

⁶⁵ละเวง ไชยานุพงศ์, “ประวัติของข้าพเจ้า (ครูละเวง ไชยานุพงศ์),” ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณครูละเวง (เชวง) ไชยานุพงศ์ ณ เมรุวัดคงคาเลียบ ตำบลท่าซอก อำเภอเมือง จังหวัดนครสวรรค์ 9 พฤษภาคม 2532 (นครสวรรค์: ม.ป.ท., 2532), หน้า 53.

⁶⁶เพียร นะมาตร, เรื่องเดิม, หน้า 74.

สงครามโลกครั้งที่ 2 พร้อมใจกันอพยพกันไปอยู่บริเวณแหลมตะลุมพุก ทั้ง 10 ครอบครัวนี้เป็นญาติกันเสียเป็นส่วนใหญ่⁶⁷ ส่วนอีกลักษณะหนึ่งคือ เครือญาติอื่นๆ จะมีตัวแทนออกไปพร้อมกับตัวแทนของเครือญาติอื่นๆ เมื่อสามารถแสวงหาที่ดินทำกิน และตั้งบ้านเรือนได้แล้ว ญาติคนอื่นๆ ก็จะตามมา ดังเช่นครอบครัวของนายครอบครัว รุ่งกลิ่น เมื่อพ่อของเขาและเพื่อนๆ เดินทางจากอำเภอรโนคเมื่อ พ.ศ. 2488 มาพบที่ทำกิน และที่อยู่อาศัยแห่งใหม่ที่บริเวณบ้านทุ่งนารี อำเภอป่าบอน จังหวัดพัทลุงปัจจุบัน ครอบครัว และญาติๆ ก็อพยพตามกันมา จนกระทั่งบ้านทุ่งนารีกลายเป็นชุมชนใหญ่ในปัจจุบัน⁶⁸

ชุมชนที่มีการบุกเบิกใน 2 ลักษณะดังกล่าวจะเป็นตัวขยายขอบข่ายของความเป็นเครือญาติให้กว้างขวางขึ้นไปอีก เครือญาติลักษณะนี้เกิดจากการมีประวัติศาสตร์ร่วมกัน กล่าวคือเครือญาติอาจจะเป็นแค่เพียงคนในชุมชนเดียวกันก็ได้ ดังเช่นกลุ่มผู้บุกเบิกชุมชนบ้านจันนา ตำบลคอนทราย อำเภอกวนขนุน จังหวัดพัทลุง ซึ่งบ้านที่กู่อยู่ในตำนานของชุมชนในนิราศวัดหรั่งแคบ ที่ว่า

รู้ไปถึงเทพดาภรรยาสอง	คือยายนยายปล้องจิตต์ผ่องใส
ทั้งดาจันยายอินทร์ถันค่ายไฟ	รู้แล้วไปพูดจาปรึกษากัน
เทพบอกว่าน้องชายได้รับข่าว	ชวนพี่บ่าวจันนายรีบผายผัน
รีบไปหาตาเกลี้ยงตอนเที่ยงวัน	ทันใดนั้นรู้มาจันนาดิน
ได้เข้าหูรู้ข่าวเขากล่าวพร่อง	ถึงตาด้วยยายปล้องผู้ครองศีล
ความปรารถนาไปพบกับดั่งจัน	บ้านดินเกลี้ยงบ้างใหญ่ไปสมทบ
พี่และน้องทั้งสี่มีความสัตย์	พูดแน้ชัดฤกษ์วันชวนกันหลบ
จิตกระจำสว่างแจ้งดังแสงคบ	เหมือนได้พบดวงมณีสีแวววับ ⁶⁹

จันนาดิน = ชุมชน 'จันนาเหนือ' อำเภอกวนขนุน จังหวัดพัทลุง หลบ = กลับ

⁶⁷ กาค เจ๊ะดูหมัด, สัมภาษณ์, 13 มีนาคม 2544.

⁶⁸ ครอบครัว รุ่งกลิ่น, สัมภาษณ์, 11 สิงหาคม 2544.

⁶⁹ สว่าง บัวทอง, เรื่องเดิม, หน้า 5.

สิ่งที่ยืนยันว่าร่องรอยของตำนานดังปรากฏในนิราศวัดหรั่งแคบเป็นร่องรอยของการมีสำนึกในระบบเครือญาติที่มีประวัติศาสตร์ร่วมกันนี้คือชาวนาในชุมชนจันทนาถึงปัจจุบันก็ยังคงเล่าเรื่องตาเถียงกับยายเพ็ญได้ ไม่เว้นแม้กระทั่งคนวัยหนุ่มสาว ชาวนาที่มีอายุเกินกว่า 80 ปี มักจะสามารถโยนโยได้ทั้งหมดแทบทุกบ้านว่าครอบครัวไหนเริ่มต้นโดยใคร และเป็นญาติกับครอบครัวอื่นๆ อย่างไร⁷⁰ ชุมชนบ้านวังกลม ตำบลบ้านตุล อำเภอชะอวด ซึ่งมีกลุ่มผู้ถูกเบียดทั้งหมด 10 คนก็มีสำนึกต่อระบบเครือญาติในลักษณะดังกล่าว⁷¹ หรือในนิราศจินตนาจาริก นายเพียร นะมาตร ก็ได้สะท้อนอยู่เช่นกัน

มองเห็นลายมือใหญ่ไถ่ลงร้าน	พวกชาวบ้านก็คึกคักมานักหนา
ข้าวต้มไก่ข้าวต้มหมูกึ่งปลา	หาบทุนมาเรียงถวายรายกันไป
จัดพระฉันนั้นเรียบระเบียบวัด	คฤหัสถ์แล้วแต่ฉันกันทำไหน
ชิมคนนี่คนนั้นไล่กันไป	ดูขวัไคว่พัลวันเป็นกันเอง
ที่รู้จักทักคุยพู่ข้าวต้ม	สบอารมณ์พูดโหม่งเสียงโง่งเงง
บางคนไม่ทันมองถูกของเอง	ถั่วขามแก้งมีต้องล้างวางซ้อนลง
สนุกสนานการเลื่องคิดเพียงญาติ	ทั่วอวาสสนิทหน้าทั้งพระสงฆ์
ฉันดื่มน้ำยังไม่ทันตั้งขันลง	เสียงข้างคงคาโห่กันไกลาหล ⁷²

ร้าน = คอก คอน ขามแก้ง = ถั่วขามที่ยังไม่ล้าง

สำนึกในความเป็นเครือญาติทำให้ภารกิจของผู้เฒ่าชาวนา นอกจากจะเข้าวัดทำบุญฟังธรรมแล้ว ยังได้แก่การออกตระเวนเยี่ยมญาติพี่น้อง และมีความพยายามถ่ายทอดสำนึกนี้สู่คนรุ่นหลังๆ ด้วยการพาลูกหลานเดินทางไปด้วยทุกครั้ง⁷³ นิราศสุ

⁷⁰ สว่าง บัวทอง, สัมภาษณ์, 9 สิงหาคม 2544; และ สุข แสงทอง, สัมภาษณ์, 13 เมษายน 2545.

⁷¹ เคลื่อน แก้วตุต, สัมภาษณ์, 28 สิงหาคม 2545.

⁷² เพียร นะมาตร, เรื่องเดิม, หน้า 49.

⁷³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.

ไหงปาดี้คำกลอนของพระภัทรธรรมธาดาก็เกิดขึ้นเพราะการเดินทางไปเยี่ยมเยียนหลาน⁷⁴

อาจเป็นเพราะความพยายามถ่ายทอดสำนึกในระบบครอบครัวและเครือญาติถึงกันเช่นนี้เองที่ทำให้ไม่พบความเปลี่ยนแปลงที่เด่นชัดนักของสำนึกในบทบาทครอบครัวและเครือญาติในวรรณกรรมนิราศตั้งแต่ช่วงเริ่มต้นศึกษาจนถึง พ.ศ. 2510 ระหว่างนี้จะพบก็เพียงแต่ภาพของครอบครัวที่แยกตัวออกจากครอบครัวขยายไปสู่ท้องถิ่นอื่นๆ เพื่อประกอบอาชีพเด่นชัดขึ้น พี่ชาย น้องชาย และพระมหาเปลี่ยนต้องแยกกันอยู่คนละทิศละทาง คนหนึ่งจึงต้องปรับเปลี่ยนวิถีจากการเป็นชาวนาบ้านคอนคันไปเป็นชาวสวนอยู่ในเขตอำเภอรัตนภูมิ จังหวัดสงขลา⁷⁵ การเปลี่ยนแปลงของลักษณะครอบครัวดังกล่าวนี้จะน่าจะเหตุปัจจัยมาจากทางด้านฝั่งตะวันออกของทะเลสาบสงขลา การขาดที่ดินทำกินและที่ดินที่อุดมสมบูรณ์เพียงพอเป็นสำคัญ ภาพความเปลี่ยนแปลงนี้จะว่าไปแล้วสามารถเกิดขึ้นได้ตลอดเวลาที่ชาวนามีการอพยพโยกย้ายเพื่อแสวงหาที่ทำกินใหม่ๆ เพราะปริมาณที่ดินทำกินที่ลดน้อยลง ขณะจำนวนผู้คนเพิ่มมากขึ้น และระบบกรรมสิทธิ์ก็เข้มแข็งมากขึ้น

ความเปลี่ยนแปลงในสำนึกระบบครอบครัวและเครือญาติเริ่มเห็นได้ในวรรณกรรมนิราศช่วงหลังปี พ.ศ. 2510 เป็นต้นมา นายห้วน จันรอดภัย ผู้เขียนนิราศชีวิตทหารประวัติการณ์ อ.ศ. นั้นต้องย้ายครอบครัวจากบ้านปิ่นเต อำเภอกวนขนุน จังหวัดพัทลุง ไปอยู่เขาอ้อเพราะมีปัญหาเกี่ยวกับญาติพี่น้อง

ถึงฤดูทำนาเวลาดี	เครื่องมือมีสารพัดเราจัดสรรค์
เช่นไถคราดวัวคู่อยู่พร้อมกัน	พอถึงวันทำนาพาสบาย
ข้าวในนาปีนั้นบันดาลผล	เพราะกุศลจุนเจือมากเหลือหลาย
อยู่ต่อมาอาเพศเกิดเหตุร้าย	จำต้องย้ายที่อยู่ดูเวทนา
ศัตรูมีพี่น้องหมองใจกัน	คิดหาหน้โกรธขึ้นเพราะหึงสา

⁷⁴ พระภัทรธรรมธาดา, เรื่องเดิม, หน้าคำนำ.

⁷⁵ พระมหาเปลี่ยน, เรื่องเดิม, หน้า 79-80.

เมื่อกี้กลอดลูกอ่อนร้อนอร่า

ว้าวก็มาถึงตายให้ร้อนใจ⁷⁶

กวีไม่ได้บอกกล่าวไว้แน่ชัดว่าที่พี่น้องหมองใจกันเพราะเหตุผลอะไร แต่นัยสำคัญของนิราศตอนนี้ก็คือ แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ของการดำรงชีวิตทั้งทางสังคมและเศรษฐกิจของชาวนาว่าสถาบันครอบครัวและเครือญาติยังเป็นสถาบันสำคัญที่จะโอบอุ้มประคับประคองให้ชาวนาสามารถอยู่ได้หรือไม่เพราะครอบครัวและเครือญาติเป็นแรงงานสำคัญหรือทุนทางวัฒนธรรมที่ไม่ทำให้ชาวนาต้องเพิ่มต้นทุนในรูปแบบของเงินตรา เราจะเห็นพลังของเครือญาติดังกล่าวนี้ได้ชัดเจนขึ้นเมื่อนิราศกล่าวถึงการโยกย้ายไปอยู่ในอีกชุมชนหนึ่ง ท่ามกลางเครือญาติอีกกลุ่มหนึ่ง กลอนนิราศกล่าวถึงสภาพการผลิตท่ามกลางเครือญาติกลุ่มนี้ว่า

มาอยู่บ้านเขาอ้อเห็นเหมาะดี

สร้างชีวิตยาวยืดก่อพืชผล

ข้าวกล้วยอ้อยหมากมะพร้าวเข้าปะปน

ติดดาบมะกอกเหนื่อเหลื่อสบาย

พี่และน้องใกล้ชิดไกลพอใจมาก

บ้างออกปากเชยชมว่าสมหมาย

สิบปีผ่านพ้นไปใจสบาย

บุตรหญิงชายมากมีทวีคุณ⁷⁷

2. เพื่อนเกลอ

ระบบการผูกเกลอผูกคองนั้นถือเป็นเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ระบบความสัมพันธ์ระบบนี้อาจมีที่มาได้หลายๆทาง ตั้งแต่รากฐานของสภาพภูมิประเทศบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาที่มีความหลากหลายทั้งที่เป็นทุ่งราบ ทะเล และภูเขา ตำนานเรื่องเกลอเขาเกลอเลดูเหมือนจะเป็นผลึกที่

⁷⁶ ห้วน จันรอดภัย, นิราศชีวิตทหารประวัติการณ์ อ.ส. (นครศรีธรรมราช: ะหวดการพิมพ์, 2516), หน้า 7.

⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 8.

เด่นชัดของวัฒนธรรมดังกล่าว⁷⁸ ระบบนี้เกิดขึ้นมาเพื่อสนองตอบความจำเป็นในทางสังคมและเศรษฐกิจของชาวนาหลายประการ

การผูกเกลือสามารถกระทำได้ทั้งระหว่างผู้ชายกับผู้ชาย และผู้หญิงกับผู้หญิง⁷⁹ รากเหง้าของระบบนี้อาจเกิดขึ้นมาจากสภาพพื้นที่ของบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาซึ่งมีความแตกต่างกันแทบจะสิ้นเชิงระหว่างฝั่งตะวันออก บริเวณทุ่งราบ และฝั่งตะวันตก ผู้คนมีทางเลือกในด้านการประกอบอาชีพมากเป็นพิเศษ บางพื้นที่เหมาะแก่การประกอบอาชีพเชิงเดี่ยว แต่บางพื้นที่มีการประสมประสานกันแล้วแต่ความต้องการในการบริโภค ฤดูกาล สภาพธรรมชาติและสภาพพื้นที่จะอำนวย ความแตกต่างของพื้นที่ส่งผลให้ชุมชนหนึ่งไม่สามารถผลิตปัจจัยในการดำรงชีวิตชนิดหนึ่งได้จึงจำเป็นต้องพึ่งพาอีกชุมชนหนึ่งซึ่งสามารถผลิตปัจจัยนั้นๆ ได้อย่างเหลือเฟือ

ในวรรณกรรมนิราศภาคใต้ส่วนหนึ่ง การเดินทางของกวีมักจะมีระยะเวลาที่ต่อเนื่อง ระหว่างการเดินทางดังกล่าว นอกจากเรือญาติจะเป็นแหล่งพำนักพักพิงระหว่างทางของกวีแล้ว เพื่อนเกลือก็เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่รองรับการเดินทางของกวี ยิ่ง

⁷⁸ นิทานเกลือเขาเกลือเล่เล่ถึงชายสองคนเป็นเพื่อนเกลือกัน “คนหนึ่งอยู่แถบชายทะเลอีกคนหนึ่งอยู่แถบเชิงเขาทางตะวันตกของจังหวัดพัทลุง วันหนึ่งเกลือเขาคิดถึงเกลือเล่ จึงพาภรรยาไปเยี่ยมพร้อมกับมูฮัง (ชะมด) ไปฝากเกลือด้วย เกลือเล่ถามว่ามูฮังกินอะไร เกลือเขาตอบว่ากินขี้ไก่ให้เอาไปขังไว้ในเล้าไก่ อ้ายเกลือเล่ทำตาม รุ่งเช้าปรากฏว่ามูฮังกินไก่หมด ก่อนเกลือกลับ เกลือเล่จึงเอาปูขนาดใหญ่ให้ไปเป็นการตอบแทน เกลือเขาถามว่าสัตว์นี้กินอะไร ก็ได้คำตอบว่ามันกินเหยี่ยว (ปัสสาวะ) ครั้นเกลือเขา กลับมาถึงบ้านก็เอาปูขังไว้ในกะละมัง สั่งภรรยาว่าถ้าจะปัสสาวะให้ปัสสาวะใส่กะละมังปูมันจะได้กิน ภรรยาทำตามจึงถูกปูหนีบอวัยวะเพศ เกลือเขามาช่วยโดยการก้มลงกอดกำปู ปูจึงเอาก้ามอีกก้ามหนึ่งออกแล้วหนีบเข้าที่ปากสามีคิดไว้ ด้วยจะดึงออกก็ไม่ได้จึงต้องก้มอยู่ติดๆ กับอวัยวะเพศของภรรยา ภรรยา บอกว่าเจ็บเหลือเกินพี่ ฝ่ายสามีก็ตอบภรรยาไปว่า ดินะที่ตัวเอ็งนะเพียงแต่เจ็บ ส่วนพี่ทั้งเจ็บทั้งเหม็น” นิทานเรื่องนี้มีหลายสำนวน เนื้อหารายละเอียดหรืออนุภาคแตกต่างกันไปแล้วแต่ผู้เล่าจะต่อเติมเสริมแต่ง แต่โครงสร้างของเรื่องก็จะเป็นโครงสร้างดังข้างต้นนี้เหมือนกัน สารของนิทานเรื่องนี้ได้ชี้ให้เห็นถึงตำนานแห่งการพึ่งพาอาศัยกันระหว่างชุมชนเชิงเขา ชุมชนชาวนา และชุมชนริมทะเลได้อย่างชัดเจน

⁷⁹ เชื้อน สามารถคิด, สัมภาษณ์, 25 มกราคม 2545.

กวีที่เป็นศิลปินพื้นบ้านด้วยแล้ว ระบบเพื่อนเกลอดูเหมือนจะทวีความสำคัญมากขึ้น เพราะศิลปินนั้นมีความจำเป็นต้องเดินทางไปแสดงในที่ต่าง ๆ อยู่เสมอ เพื่อนเกลอของศิลปินเหล่านี้สัมพันธ์กันในแง่ของวิชาชีพ ด้วยเหตุนี้รายละเอียดของความสัมพันธ์จึงอาจจะไม่ใช่เพื่อการแลกเปลี่ยนแรงงานหรือปัจจัยในการบริโภคเหมือนกับเพื่อนเกลอชาวนาจริงๆ แต่เป็นการแลกเปลี่ยนการบริการหรือความช่วยเหลือ และการอำนวยความสะดวกให้แกกัน อย่างเช่นเมื่อนายปาน ชีช้าง หรือนายปานบอดยกคณะมาจะเปิดโรงหรือวิกแสดงหนังตะลุงที่จังหวัดพัทลุงเมื่อ พ.ศ. 2472 เขาได้เพื่อนเกลอนี้เองที่ให้ความช่วยเหลือด้านข้าวปลาอาหารและที่พักพิง เพื่อหาหนทางและโอกาสในการเปิดแสดงหนังตะลุง ในนิราศปานบอดได้กล่าวถึงตอนนี้อาไว้ว่า แม้ว่านายไล่ชาวเมืองลำปำซึ่งเป็นเพื่อนเกลอจริงๆ ของนายปานจะไม่อยู่บ้าน แต่ความสำนึกในความเป็นเพื่อนเกลอกันระหว่างนายปานและนายไล่ทำให้ภรรยาของนายไล่ให้การต้อนรับคณะหนังตะลุงของนายปานอย่างอบอุ่นและเป็นกันเอง กลอนนิราศตอนนี้กล่าวไว้ว่า

แะสำนักพรคพวกเพื่อนเรือนนายไล่	เป็นทนายความใหญ่ใจกุศล
แต่ตัวนายไม่อยู่สู่ตำบล	ไปพักตนกลางจังหวัดจัตวาความ
ยังแต่นางหนูริงวิ่งมารับ	น้อมคำนับด้วยสุภาพไม่หยาบหยาม
ให้นั่งที่สมควรไม่ลวนลาม	แล้วจึงถามว่าไปข้างไหนกัน
.....	
ฉันทราบความแมริงเล่ายิ่งเศร้าจิต	นั่งนึกคิดรันทดสยดเสวย
บอกลูกน้องว่าต้องซื้อข้าวแกง	พอจัดแจงเลี้ยงกายสบายใจ
แมริงว่าจาและน้องไม่ต้องซื้อ	เคยนับถือกันมาอย่าสงสัย
พวกของน้องที่รับรองด้วยเต็มใจ	พูดแล้วไปในครัวมัวจัดแจง
ทั้งข้าวเจียวปิ้งจี่ล้วนมีรส	พร้อมทั้งหมดจัดของไม่ต้องแถลง
น้ำใจตรงสุจริตไม่คิดแคลง	แล้วจัดแจงที่ประทับให้หลับนอน ⁸⁰

⁸⁰ ปาน ชีช้าง, “นิราศปานบอด,” ใน หนังสือที่ระลึกในงานวันสารทภูมิภาคทักษิณ ณ วัดพิชัยญาติการาม 2-5 ตุลาคม 2518 (กรุงเทพฯ: ชมรมชาวระโนด, 2518), หน้า 52.

วันรุ่งขึ้นเมื่อนายปานเข้าในเมืองพัทลุง (ตำบลคูหาสวรรค์) ก็พาคนไปพักที่บ้านเพื่อนเกลออีกคนหนึ่ง พบแต่ภรรยาของเพื่อนเกลออีกเช่นกัน

ไม่ประสบพบนายสหายรัก	ยังนั่งลัษณ์แม่แล้มเลิมขวัญ
มาพูดจาถามทักรู้จักกัน	ร้องถามฉันว่าพี่ามาเมื่อไร
ยังเข้าอยู่จรู่มมาถึงนี้	เมื่อคืนนี้สำนักหยุดพักไหน
ฉันบอกความตามจริงทุกสิ่งไป	น่าขบใจแม่แล้มยิ้มแย้มพราย
เรียกนางแหวดมาด้วยช่วยหุงข้าว	แล้มเจ้าไปตลาดมุงมาดหมาย
ซื้อกับข้าวหลายอย่างย่างกริดกราย	ซื้อเนื้อควายเนื้อสุกรไม่ร้อนใจ
แล้วกลับมาปรุงแกงแต่งสำเร็จเตรียม	ไว้เสร็จรายเรียงเคียงไสว
เชิญพวกฉันรับประทานสำราญใจ	ตามวิสัยสามัคคีที่สำคัญ
เสร็จสรรพับประทานอาหารแล้ว	จะคลาดแคล้วไปข้างไหนแถบใจฉัน
พอนายผลกลับมาเร่หาพลัน	ก็พูดกันตามเคยเลยเวลา ⁸¹

ในนิราศสชีวิตซึ่งตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ.2509 ก็ทำนองเดียวกัน วิเวกน้อย ชัยภูมิ ผู้แต่งนิราศเรื่องนี้เดินทางไปจังหวัดตรังเป็นครั้งแรกกับคณะหนังตะลุงรำพึงรำพันว่าไม่รู้จักใครที่นั่นเลย ถ้าหากว่ามาคนเดียวเห็นที่ต้องลำบากเป็นแน่ โชคดีที่มาพร้อมกับคณะ เพราะเพื่อนคนหนึ่งในคณะมีเพื่อนเกลออยู่แล้ว ดังความว่า

เมืองตรังเอยไม่เคยมาอาศัย	กระดากใจเสียแท้เฝ้าแลเหลียว
मैंจับพลัดจับผลูมาผู้เดียว	จะท่องเที่ยวพเนจรนอนแห่งใด
เป็นกุศลด้วยน้ำवादไม่คลาดเคลื่อน	รู้จักเพื่อนคราวแรกคุ้นสมัย
มาหยุดอยู่บ้านน้ำเขียวเขาช่องใจ	ได้อาศัยเรือนบ้านท่านสบาย ⁸²

⁸¹ปาน ชีช้าง, เรื่องเดียวกัน, หน้า 55.

⁸²วิเวกน้อย ชัยภูมิ, รสชีวิต (สงขลา: โรงพิมพ์คูสิต, 2509), หน้า 11.

นอกจากนั้นการผูกคองผูกเกลอทำให้เกิดการขยายวงญาติมิตรอย่างกว้างขวาง และมั่นคง และมีผลหนักแน่นกว่าสัญญาหรือนิติกรรม เพราะต่างฝ่ายต่างคอยปรนนิบัติต่อกันอยู่ตลอดชีวิต เป็นภูมิปัญญาในการสร้าง ขยาย และพิทักษ์ฐานอำนาจของบรรพชน เน้นทางด้านการผูกญาติ ผูกมิตร เพื่อผนึกกำลังเพิ่ม เพิ่มแรงงานตามวัฒนธรรม สังคมพึ่งพาและสังคมเกษตรกรรม⁸³ ชาวนาคนหนึ่งที่บ้านหนองถ้อย ตำบลตะเคียน อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา เล่าว่าถึงฤดูเก็บข้าวทุกๆ ปีในราว พ.ศ. 2480 เกลอของเขาจากจังหวัดตรังจะรวบรวมแรงงานเก็บข้าวมาช่วยเก็บ หลังจากเก็บของเขาเสร็จเรียบร้อยแล้ว กลุ่มแรงงานเหล่านี้ก็จะอยู่ที่บ้านของเขาจนสิ้นหนัานา ระหว่างนั้นก็จะเก็บข้าวจ้างชาวนารายอื่นๆ ในละแวกหนองถ้อย และตะเคียนจนทั่ว นอกจากนั้นภรรยาของเขากับเกลอของเธอก็ไป-มาช่วยเหลือกันตั้งแต่ขั้นตอนการปักดำกล้า จนกระทั่งถึงการเก็บเกี่ยว⁸⁴ ความตระหนักถึงการช่วยเหลือกันดังกล่าวนี้ไม่จำเป็นต้องมีการทวงถาม ทันที่ที่การเก็บเกี่ยวของเกลอคนหนึ่งเสร็จ เขาหรือเธอจะนึกถึงนาของเกลอทุกคนทันที

วรรณกรรมนิราศบางเรื่องซึ่งเขียนขึ้นหลัง พ.ศ. 2490 เริ่มสะท้อนว่าระบบการออกปากแรงงานนี้เริ่มที่จะเสื่อมคลายลงไป ด้วยเหตุที่เงินตราเข้ามามีบทบาทในชีวิตของชาวนาอย่างลึกซึ้งแล้ว (โดยเฉพาะเงินตราที่ชาวนาต้องใช้เป็นทุนในการศึกษาของลูกหลาน) การออกปากแรงงานในระบบเพื่อนเกลอจึงเริ่มเปลี่ยนแปลงไปสู่การออกปากจ้างหรือการจ้างวาน วรรณกรรมนิราศไม่ได้บอกถึงความเป็นจริงข้อนี้โดยตรง เพียงแต่บอกว่าก่อนฤดูกาลทำนาจะเริ่มขึ้น ผู้ชายชาวนาบางครอบครัวต้องออกจากบ้านไปเพื่อหาเงินมาจ้างทำนา (ขั้นตอนใดขั้นตอนหนึ่ง) ภาพนี้สะท้อนอยู่ในนิราศพ่อหม้าย และนิราศวัดหัวหรั่ง ของนายชัย จันรอดภัย

มาถึงเรือนลูงใจใจยังข้อง

หยุดเหลียวหลังตั้งน้องมีรู้หาย

⁸³ สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์, “ภูมิปัญญาชาวบ้านภาคใต้,” ใน สุธีวงศ์: ที่ระลึกเกษียณอายุราชการ 2539 (สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2539), หน้า 114.

⁸⁴ เชื้อน สามารถคิด, สัมภาษณ์, 25 มกราคม 2545.

น้องเอยเจ้าตกล้ำไฉน	พี่พากายไปไม่ช้ากลับมาเรือน
หาสวาทจ้งนาเวลากลับ	แล้วขับปากหน้าเข้าป่าเถื่อน
แม่นพี่ไปใจหนึ่งไม่ถึงเดือน	เฝ้าตักเดือนน้องสาวคราวจะไป ⁸⁵

ความเปลี่ยนแปลงของความสัมพันธ์ในระบบเพื่อนเกลอในชุมชนชานนาซึ่งปรากฏอยู่ในนิราศตอนที่ยกมานั้นเป็นความเปลี่ยนแปลงในทิศทางหนึ่งซึ่งส่วนใหญ่มักจะเกิดขึ้นในหมู่ชานนารายย่อย แต่ความเปลี่ยนแปลงในอีกทิศทางหนึ่งนั้น เพื่อนเกลอได้เคลื่อนไปสู่การสร้างเครือข่ายสัมพันธ์ในเชิงนักเลง การมีเพื่อนเกลอจำนวนมากแสดงถึงความเป็นนักเลงของบุคคลผู้นั้น นอกจากนี้ในยุคก็กัโจรต่างๆ สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ระบบเพื่อนเกลอเป็นปัจจัยอย่างหนึ่งซึ่งเป็นผลให้โจรก็กัหนึ่งๆ สามารถขยายเครือข่ายออกไปได้อย่างกว้างขวาง⁸⁶ ยุคก็กัโจรดังกล่าวนี้อาจเป็นรากเหง้าของสัมพันธ์เชิงนักเลงในยุคหลังๆ

ความเปลี่ยนแปลงนี้เป็นไปในทำนองเดียวกับผู้นำในระบบอุปถัมภ์ซึ่งมักจะใช้ระบบเพื่อนเกลอเป็นกลไกในการขยายอำนาจและบารมีไปสู่ถิ่นอื่นๆ ที่ห่างไกลชุมชนที่ตนให้ความอุปถัมภ์คุ้มครองอยู่เดิมออกไป ในนิราศนายชิตซึ่งเขียนเล่าถึงเส้นทางทหารหลบหนีการจับกุมของเจ้าหน้าที่ตำรวจจากเขตพัทลุงจนถึงเขตตรัง เราจะเห็นว่าตลอดเส้นทางนายชิตได้รับความปลอดภัยจนสามารถเดินทางถึงที่หมายได้เพราะเพื่อนเกลอซึ่งเขามีอยู่ทั่วตลอดเส้นทาง เพื่อนเกลอเหล่านี้บ้างก็เป็นคนนำทางตัดทุ่งนาฝ่าป่าที่บบ้างก็ให้ที่พักและให้เขาได้กินข้าวกินปลา ดังกลอนตอนหนึ่งว่า

เพราะมีด่านขวางไว้ที่ข้างหน้า	ตัวของข้าชิตนายผ่านไม่ไหว
ลงจากรถตั้งหน้าบุกป่าไพร	ด้วยฉันทไสหลักตัวกลัวภัยนาย
ชั่วเดินเท้าสั้นสั้นฉันออกทุ่ง	สายตามุ่งพอสวมอารมณ์หมาย

⁸⁵ หัย จันรอดภัย, เรื่องเดิม, หน้า 8.

⁸⁶ ประมวล มณีโรจน์, “โจรพัทลุง-กรณีตำนานโจรแห่งตำบลดอนทราย: ความแรงของลมฝนย่อมเกี่ยวเนื่องกับเมฆหมอกแห่งฤดูกาล,” *ทักษิณคดี* 4, 1 (มิถุนายน-กันยายน, 2537): 54-104.

ด้วยเกลอพร้อมเพื่อนข้ารับพากาย เมื่อตอนบ่ายถึงเจาะพอประมาณ⁸⁷

หรืออีกตอนหนึ่งว่า

บัดเดียวหนึ่งถึงสถานบ้านเอียนนาย แวะไปได้สำนักพักอาศัย
รับประทานอาหารเสร็จเร็วไว จันทังใจวันทาลาเอียนนาย⁸⁸

คำบอกเล่าของอดีตกวีและนักเลงคนหนึ่งจะสนับสนุนพัฒนาการของเพื่อนเกลอในทิศทางนี้ได้อย่างดี อดีตกวีและนักเลงผู้นี้เล่าว่าเขาเคยมีเกลอถึง 11 คน กระจายอยู่ทั่วทิศทางของชุมชนบริเวณรอบทะเลสาบสงขลา การตระเวนใช้ชีวิตอย่างโลดโผนอยู่ในลุ่มทะเลสาบสงขลาจึงสะดวกสบายและปลอดภัยมาโดยตลอด⁸⁹

ความเข้มแข็งของระบบเพื่อนเกลอในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาทำให้ชาวจีนรุ่นหลังๆ ต้องปรับตัวด้วยการผูกเกลอกับชาวไทยพื้นถิ่นด้วย⁹⁰

3. ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างชาวนากับชาวจีน

นิราศเมืองปะเหลียนได้บอกแก่เราว่าตั้งแต่ พ.ศ. 2422 มาแล้วที่ชาวจีนกระจัดกระจายอยู่ทั่วไปแล้วในชุมชนชาวนา ไม่เว้นแม้แต่ชุมชนเขาควน ท่าทีของพระยาโสมณพัทลุงผู้แต่งนิราศเรื่องนี้ที่มีต่อชาวต่างด้าวกลุ่มนี้แสดงว่าชาวจีนกับชาวนาในสายตาของผู้ปกครองยุคนั้นมีสถานภาพทางสังคมที่ไม่แตกต่างกันนัก ชาวนาเองมองชาวจีนที่กำลังดิ้นรนทำงานทุกรูปแบบด้วยความรู้สึกวินนาสงสาร อย่างไรก็ตาม ด้วยวิญญาน ทักษะ และวิสัยทัศน์ทางการแลกเปลี่ยนในระบบเงินตราทำให้ชาวจีนสามารถพัฒนาสถานภาพทางสังคมและเศรษฐกิจขึ้นอย่างรวดเร็วจนล้ำหน้าคนไทย เราอาจ

⁸⁷ นายจิต, นิราศนายจิต (พัทลุง: ม.ป.ท., 2541), หน้า 7-8.

⁸⁸ เรื่องเดียวกัน.

⁸⁹ จันทรแก้ว, สัมภาษณ์, 28 กรกฎาคม 2544.

⁹⁰ หรน หมดหลี่, สัมภาษณ์, 23 ธันวาคม 2544.

กล่าวได้ว่าในชุมชนซึ่งขาดความอุดมสมบูรณ์ที่ยั่งยืนเพียงพออย่างชุมชนลุ่มทะเลสาบ อีกทั้งการผลิตเพื่อยังชีพยังเป็นวิธีการผลิตซึ่งมีอิทธิพลเหนือชาวนาแม้ว่าจะเข้าสู่ พ.ศ. 2480 แล้วก็ตาม ชาวจีนในชุมชนที่มีสภาพและวัฒนธรรมเช่นนี้ย่อมจะสร้างความเหลื่อมล้ำให้เกิดขึ้นในชุมชนได้สูง⁹ เมื่อเวลาผ่านไป การทำมาหากินของชาวนาเริ่มฝืดเคืองมากขึ้น ความเหลื่อมล้ำก็ยิ่งมองเห็นได้ชัด การณ์นี้คงทำให้ชาวนากลับมาข้อนมองตัวเองและเปรียบฐานะของตนเองกับชาวจีนอย่างจริงจัง วรรณกรรมนิราศในทศวรรษ 2470 เรื่องหนึ่ง คือเรื่องอดีตประวัติคำโคลงจึงสะท้อนออกมาถึงความรู้เท่าทันของชาวลุ่มทะเลสาบสงขลาต่อชาวจีนบางประเภท และมีน้ำเสียงของการทวงบุญคุณที่ชาวจีนมาอาศัยเติบโตอยู่ในชุมชนด้วย โคลงนิราศมีว่า

ไทยใจกว้างยิ่งพัน	พรรณา
ห่อนเกียดกันจีนมา	แต่ตั้ง
ถือพ่วงพี่น้องปรา-	กฎเกียรติ ก้องเอย
หาชาติอื่นหมดทั้ง	โลกนี้ฤามี
จีนที่ดีเด่นด้วย	คุณธรรม
คือกตัญญูประจำ	จิตหมั่น
และกตเวทีสำ-	นึกส- นองนา
ยอมไม่คิดกิจสั้น	เลื่อมสลับสวัสดิผลฯ
ดำรงตนแต่ต้น	ตลอดปลาย
เป็นดั่งมิตรสหาย	รักถิ่น
กอบกรรมประจำหมาย	มุ่งประโยชน์
แก่ประเทศไทยเป็นต้น	จึงไร้ทุกข์เข็ญฯ
และเลียดเข็นยั้งเข้า	ขายของ
มีเล่ห์เหลี่ยมทำนอง	นักค้า
ทั้งขยันหมั่นตรึกตรอง	ตรงเรื่อง ค้าเฮย

⁹ ดูคำอธิบายโดยละเอียดในบทที่ 4 หัวข้อ 3.2

จิ้งจอกขาวรูดหน้า

พี่น้องผองไทย⁹²

การที่พระมหาเปลี่ยน ผู้แต่งนิราศอัตตประวัติคำโคลงพยายามสร้าง “แบบ” จีนที่ดีในลักษณะของ “มิตรสหาย” และ “ผู้กตัญญูรู้คุณประเทศไทย” ขึ้นมานั้นสะท้อนให้เห็นถึงความมีอยู่จริงของพ่อค้าจีนที่มุ่งหน้าแต่การค้าอย่างเดียวจน “ไม่เป็นมิตร” และ “ไม่เป็นผู้กตัญญูรู้คุณ” ประเทศไทยและ ชาวนาในนิราศกลางทะเลหลวงหรือนิราศสงขลา ของคำขำ ชาวกบ หรือพระประสิทธิ์ศีลคุณ ซึ่งเขียนขึ้นบอกเล่าบรรยากาศในการเดินทางไปกรุงเทพฯ โดยเรือโดยสารเมื่อปี พ.ศ.2488 ตอนหนึ่งสะท้อนอย่างมีอารมณ์ถึงความไม่พอใจวิสัยของชาวจีน กลอนนิราศตอนนี้เล่าถึงวิสัยของ บริกรชาวจีนบนเรือที่เห็นแก่เงินสินบน และโอกาสที่มีมากกว่าชาวไทยของชาวจีนฐานะดี จนกระทั่งเกิดความขัดแย้งกันเกือบบานปลาย กลอนนิราศกล่าวว่า

ตอนกินข้าวร่ำค่าทำกันบ้าง	ในระหว่างเจ๊กไทยใจจัดเงิน
พอสำรับกับข้าววางยังค้างกิน	ไม่ทันเชิญพวกไทยเข้าไปกิน
เจ๊กคนยกสกปรกยกมือห้าม	มันบอกความชักเยื้องเรื่องสอกลิน
ให้พวกเจ๊กกินก่อนก่อนเคยชิน	กับทั้งสิ้นห้าอย่างวางรายเรียง
ข้างพวกไทยใจเค็ดไม่เช็ดขาม	กระโหลกถามออกถันสนั่นเสียง
ล่าเดียวกันชั้นคาดฟ้ามาพร้อมเพรียง	ทำไมเลี้ยงก่อนหลังเป็นครั้งคราว
เจ๊กห้องครัวตัวโย่งทำโคลงหัว	บอกเล่นตัวทำลึงยิงฟันขาว
ไทยรออีกประเดี๋ยวอย่างเกรียวกราว	พวกไทยกล่าวล้าทับขยับมือ
แม้ไม่มีให้กินทำหมิ่นเหม่	ลงทะเลไม่รู้ตัวอ้วกกับลื้อ
จะกวาดทิ้งทุกกะบะให้ระปือ	ให้ขึ้นซื้อชาวไทยไม่กลัวจีน ⁹³

⁹²พระมหาเปลี่ยน, เรื่องเดิม, หน้า 55.

⁹³คำขำ ชาวกบ, เรื่องเดิม, หน้า 12.

การรู้เท่าทันเช่นนี้เป็นเหตุให้เกิดการต่อต้านคนจีนขึ้นในบางชุมชน จนโรงสีต้องส่งคนไทยไปเป็นนายหน้าซื้อข้าวเปลือก⁹⁴ ในบางชุมชนที่เศรษฐกิจชาวนาเสื่อมถอยลงเรื่อยๆ เช่น ในชุมชนทางด้านตะวันออกของกลุ่มทะเลสาบ และชุมชนทุ่งพร ฐานะทางเศรษฐกิจของชาวนาและคนจีนก็ยิ่งเสื่อมถอยลงมากขึ้น ปลายทศวรรษ 2480 ชาวนาโนนจึงกดดันพ่อค้าจีนให้ออกจากชุมชนโดยการขึ้นค่าเช่าที่ดิน⁹⁵ ชาวนาในชุมชนทุ่งพรอย่างชุมชนท่าเสม็ดจึงชิงพ่อค้าจีนอย่างรุนแรงจึงรวมตัวกันปล้น จนชาวจีนแตกกระจายกันไปอยู่ในชุมชนทุ่งสง และจังหวัดตรังจนท่าเสม็ดแทบไม่เหลือคนจีนอยู่อีกเลย⁹⁶ ในทศวรรษเดียวกันนี้ ที่ชุมชนปากพนัง ชาวจีนคนหนึ่งซึ่งพัฒนาตัวเองมาจากการเป็นพ่อค้าเร่ขายของในตลาดนัดจนสร้างโรงสีห้วยบดได้ก็ถูกกลั่นแกล้ง “เอาดินประสิวปืนลอบใส่อัดเข้าไปในเครื่อง เพื่อจะให้เครื่องยนต์ระเบิด... ใกล้เคียงก็มีคนมาลัก หมูก็เอาน้ำกรดมาให้กิน ครั้งหนึ่งคนลักไก่ไปหมดคอก ตามไปจับได้ในตลาดปากพนัง ได้ไปแจ้งความกับผู้ใหญ่บ้านๆ บอกว่าที่นี่ทุกบ้านถูกลักกันหมด และแก้กันด้วยการลักตอบไม่เอาเรื่องกัน เห็นว่าจะทำโรงสีต่อไปไม่ได้แล้วจึงขายโรงสีและบ้านที่ดินให้นายโต มีลูกหมูตัวเล็กๆ อยู่ 5 ตัว แม่มันถูกยาเบื่อ จะขายไม่มีคนซื้อ”⁹⁷ ในชุมชนด้านตะวันตกก็เกิดความความรู้สึกเช่นนี้ขึ้นในหมู่ชาวนาเช่นเดียวกัน เช่นเมื่อต้นทศวรรษ 2470 ชาวนาในชุมชนบางแก้วรวมตัวกันในนาม “คนไทยเลือดไทย” เรียกร้องรัฐบาลให้แก้ไขปัญหารื่องบริษัทนาจีนคือ บริษัท ปากพนการเกษตร จำกัด ทำทํานบนํ้าไขนํ้าเข้านาของบริษัท

⁹⁴ ซ้อย คำมี, สัมภาษณ์, 1 มีนาคม 2544.

⁹⁵ ส้อย หนูเนียม, สัมภาษณ์, 25 มกราคม 2545.

⁹⁶ จำแลง อักษรนิธย์, สัมภาษณ์, 8 ธันวาคม 2544.

⁹⁷ เหิง พิชานนท์, “บันทึกส่วนตัวเหิง พิชานนท์,” อ้างถึงใน ชวลิต อังวิทย์อักษร, การแลกเปลี่ยนและการค้าข้าวบริเวณชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2543), หน้า 22.

จนชาวบ้านที่อยู่ปลายทำนบขาดแคลนน้ำเลี้ยงนาอย่างหนัก⁹⁸ คนจีนในวรรณกรรมนิราศตั้งแต่ พ.ศ. 2490 เป็นต้นมาจึงเป็นคนจีนที่พยายามยืดหยุ่นความเข้มงวดในธุรกิจการค้าของตนมากขึ้น จีนพ่อค้าไม้ในสงขลาชื่อ “เจี๋ย” ที่ทำธุรกิจค้าไม้กับชาวบ้านทำหีบ นอกจากจะสร้างทางเล็กลูกนอกเหนือการทำนาให้แก่ชาวบ้านทำหีบโดยว่าจ้างเป็นคณงานในเรือบรรทุกไม้และรับซื้อไม้จากพวกเขาแล้ว เฮียเจี๋ยยังเป็นแหล่งทุนที่ยืดหยุ่นอย่างสำคัญของชาวนาชุมชนนี้ กลอนนิราศกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างเฮียเจี๋ยและชาวนาทำหีบอย่างสำนึกในบุญคุณ ว่า

พวกชาวบ้านทั่วไปอาศัยหีบ	ถึงขาดเบียดเอาก่อนแก่ผ่อนหา
สี่ห้าบาทไม่อาจเจตนา	เป็นพ่อค้าซื้อขายมาหลายปี
เดี๋ยวนี้หีบซื้พดัลลบลอยล่อง	ทุกคนหวั่นบ่นหาชาวทำหีบ
รำพรรณแล้วแจวมาในวาริ	พอถึงที่หน้าวัดทัศน ⁹⁹

ความสัมพันธ์ระหว่างชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา กับพ่อค้าคนจีน แม้ว่า เป็นความสัมพันธ์ที่เลื่อมล้ำจนสร้างความไม่พอใจให้แก่ชาวนากระทั่งมีการแสดงออก ถึงความชิงชังด้วยความรุนแรง แต่เหตุการณ์เช่นนั้นอาจเกิดขึ้นกับชาวจีนในบางชุมชน ซึ่งเศรษฐกิจชาวนาย่ำแย่มาแต่ไหน การเข้าไปสัมพันธ์โดยตรงกับศูนย์กลางของชุมชน เช่น วัดและพระ ดังที่สะท้อนอยู่ในนิราศรับพัชนี และจินตนาจาริก ดังกล่าวข้างต้น แสดงให้เห็นถึงการปรับตัวเข้ากับวัฒนธรรมชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาได้อย่างฉลาด

⁹⁸ กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 7 ม. 26.5 ก/5 จังหวัดพัทลุง (25 เม.ย.2471-7 มี.ค.2472) ข่าวนั่งสือพิมพ์บางกอกการเมือง,” 10 เมษายน 2472. อ้างถึงใน กิตติ ดันไทย, “เศรษฐกิจท้องถิ่น ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา: ศึกษากรณีข้าวและยางพาราตั้งแต่ พ.ศ.2439-2539,” ใน เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาเสนอร่างรายงานการวิจัยกลุ่มโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ภาคใต้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา, 26-28 กรกฎาคม 2545 ณ โรงแรมกรีนเวสต์พาเลซ อำเภอเมือง สงขลา จังหวัดสงขลา (สงขลา: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2545), หน้า 53.

⁹⁹ คลิ่ง สุขชะบุณณะพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า 9.

แหลม ซึ่งเป็นเอกลักษณ์ของชาวจีนทั่วไปอยู่แล้ว การสำรวจข้อมูลภาคสนามพบว่าในระยะเดียวกันนี้ชาวจีนยังมีสายสัมพันธ์เป็นเพื่อนเกลอกับคนไทยอีกด้วย¹⁰⁰ ชาวจีนซึ่งเป็นเจ้าของที่ดินขนาดใหญ่ๆ ก่อนรัฐบาลจอมพลแปลก พิบูลสงคราม ปรับปรุงระบบการถือครองที่ดินของคนต่างด้าวโดยการออกกฎกระทรวงมหาดไทยตามพระราชบัญญัติที่ดิน พ.ศ.2486 เมื่อถูกกฎหมายฉบับนี้บังคับไม่ให้ถือครองที่ดินเพื่อเพาะปลูกจำนวนมากเกินกว่า 25 ไร่ พวกเขาก็แบ่งสรรให้ ชาวนาซึ่งเคยเป็นแรงงานจ้างของพวกเขา¹⁰¹ จริงอยู่ กฎหมายซึ่งออกมาก็คิดกันชาวจีนฉบับนี้อาจส่งผลร้ายต่อเศรษฐกิจของคนจีนในระยะนั้น แต่เพียงชั่วคราวเท่านั้น หากในระยะยาวมาตรการกีดกันของจอมพลแปลกกลับส่งผลดีต่อชาวจีน ด้วยเหตุนี้ตั้งแต่ พ.ศ. 2490 เป็นต้นมา ชาวจีนจึงได้รับความไว้วางใจจากชาวนาให้เป็นผู้นำชุมชน¹⁰² ในนิราศเกาะใหญ่ เมื่อนายฉิวทิพย์วารี เดินผ่านบ้านเก่าของกำนันจู้เหี่ยว จึงแสดงความอาลัยและระลึกถึงบุญคุณของกำนันต่อชาวบ้านทุ่งบัวด้วยคำกลอนถึง 2 หน้า ตอนหนึ่งระลึกว่า

จนบัดนี้ที่เห็นความเด่นโดดเด่น	นำประโยชน์เข้าบ้านทั่วฐานถิ่น
ชาวเกาะใหญ่ใจหวังสมดังจินต์	จึงไม่สิ้นสืบบุญคุณกำนัน
เมื่อท่านลัดด้นชีพประทับแก้ว	ความแจ่มแจ้งประทับใจอยู่ในฝัน
เราถูกหลาผ่านมาเห็นคามัน	ของกำนันจู้เหี่ยวเปล่าเปลี่ยวใจ ¹⁰³

ไม่ว่าความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับชาวจีนดำเนินมาอย่างไร แล้วจบลงอย่างไร แต่วรรณกรรมนิราศก็ยืนยันได้ว่าผลแห่งความสัมพันธ์นั้นเกิดขึ้นแก่ชุมชนชาวนาอย่างแน่นอน ภาพของจีนหื่นในนิราศรับพัชนี บอกแก่เราว่าอย่างช้าก็ตั้งแต่ พ.ศ. 2440 แล้วที่

¹⁰⁰ horn หมดสติ, สัมภาษณ์, 23 ธันวาคม 2544.

¹⁰¹ วรรณย์ อดุลย, สัมภาษณ์, 14 มีนาคม 2545.

¹⁰² เรื่องเดียวกัน.

¹⁰³ ฉิว ทิพย์วารี, รวมนิราศของฉิว ทิพย์วารี นักกลอนชาวบ้านแห่งทุ่งกระเส้านธุ์ (สงขลา: สำนักศิลปะและวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏสงขลา, 2541), หน้า 9.

คนจีนลงไปสู่ชุมชนชาวนาอย่างทั่วถึงในฐานะของพ่อค้าเร่ การฉ้อฉลนี้ย่อมทำให้ชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา รู้จักการค้าขายและเงินตราอย่างใกล้ชิดมากยิ่งขึ้น ทศวรรษหลังจากนั้นตลาดภายในซึ่งอยู่ลึกเข้าไปจากตลาดริมทางรถไฟก็เกิดขึ้นทั่วไปในลุ่มทะเลสาบสงขลา ตลาดจำนวนมากเชื่อว่าเป็นการก่อตั้งของชาวจีนที่รัฐบาลกีดกันไม่ให้ถือครองที่ดินผืนใหญ่ๆ ชาวจีนที่เคยใช้แรงงานในนาขนาดใหญ่ (และเงินที่เข้ามาเป็นกรรมกรสร้างทางรถไฟ) จึงหันมาทำการค้ากับชาวนา ระหว่างการเกิดและขยายตัวของตลาดภายในนี้ ชาวนาเริ่มที่จะหันมามองฐานะทางเศรษฐกิจของตนเองเปรียบเทียบกับชาวจีนจนเกิดความระแวงภัย แต่คงเกิดขึ้นแต่ในชุมชนที่เศรษฐกิจชาวนาเสื่อมถอยจนหมดทางออกเท่านั้น ขณะที่ในหมู่บ้านอีกส่วนหนึ่งแม้จะตระหนักถึงความเล็ดเย็น แต่ก็เลือกที่จะมองเฉพาะข้อดีของพวกเขา และพยายามที่จะยึดถือเอาวิถีของชาวจีนเหล่านี้เป็นคติในการดำรงชีวิตในเศรษฐกิจเงินตรา นอกจากโคลงนิราศอดีตประวัตินาคาโคลงของพระมหาเปี่ยมดังที่ยกมาข้างต้นแล้ว บทกลอนของกวีอีกคนหนึ่งซึ่งตีพิมพ์อยู่ในวารสารศรีธรรมราชศึกษาเมื่อปี พ.ศ.2473 สะท้อนความรู้สึกทั้งรักทั้งชิงชังของชาวลุ่มทะเลสาบสงขลาต่อชาวจีนได้ดี บทกลอนชิ้นนี้กล่าวว่า

ชนต่างด้าวเข้าแดนแน่นถาวร	แย่งนาอาชีบบีบชาวไทย
หลายภาษาจุ่มตั้งค้าขาย	เรายอมให้ไม่ขัดอัชฌาตย์
เขาสมมาคกวาดเงินคนไทย	กินน้อยใหญ่รวบไว้ในกำมือ
.....	
สรรพทรัพย์นานาที่หาได้	เก็บส่งไปเลี้ยงดูภูชาตเขา
เงินของเราเขากรูญจนเจือเรา	เหมือนเนื้อเต่ายำเต่าเข้าตำรา
ก้อนเส้าเราเขาใช้กลายเป็นสื่อ	สับเลือดเนื้อกันเล่นเป็นภักษา
ย่อนหัวเราเขาใช้ไม้เรานา	โอ้อนาถวาสนาประชาไทย
เรื่องเช่นนี้ชี้ชวนควรนึกคิด	ใช้เกลี้ยงอิจณาเขากล่าวเหลวไหล
ยังถูกแถมแถมสรวลชวนโยไฟ	อยู่ในใจพวกเขาเรารมกาย
ถึงเวลาคราเราเข้าตาจน	จะตั้งต้นแก้ไขก็ใจหาย
เขารอบจำจำจองครองมันไว้	ยึดที่หมายลงหลักหลักไม่เซ

.....
เมืองไทยใช้ขัดสนหรือจนยาก
หนักก็เอาเบาก็ล้าต้างหน้าทน
เยี่ยงจีนเขาเข้ามาอาศัยสยาม
ไม่พาเหียนเพียรหมั่นถือนั่นดี

.....
ลองบันบากดูสักทีคงมีผล
ความยากจนไหนจะมากลัวภัย
พยายามการกิจไม่คิดหนี
จนมั่งมีสินทรัพย์นับอนันต์¹⁰⁴

การที่วารสารศรีธรรมราชศึกษานำบทกลอนชิ้นนี้มาตีพิมพ์ยังแสดงให้เห็นว่า แม้แต่ข้าราชการเองก็รู้สึกถึงความเหลื่อมล้ำระหว่างคนจีนกับคนไทย และมีความรู้สึก ทั้งรักทั้งชังอยู่เช่นกัน หลังบทกลอนชิ้นนี้จบ ร.ต.อ.ขุนบุรีพงศศึกษากร บรรณาธิการ วารสารเขียนหมายเหตุท้ายบทกลอนในลักษณะของการออกตัวว่าเป็นการทำตามหน้าที่ ซึ่งลึกๆ แล้วก็สะท้อนนัยของการรักษาน้ำใจชาวจีนอยู่ด้วยว่า

ท่านครูหมอยายข้อที่ควรคิด
แนะให้ไทยช่วยไทยในเวลา
ใช้ถ้อยคำรุนแรงแข็งอยู่บ้าง
เป็นคติพอใช้จึงได้รับ

ฝากถึงมิตรร่วมชาติศาสนา
ปวงสินค้ายัดคิดประหยัดทรัพย์
แต่ได้อ้างคุณประโยชน์ไทยกำกับ
ลงสำหรับช่วยกันคิดสะกิดใจ¹⁰⁵

ท่าทีเช่นนี้แสดงให้เห็นถึงความเกรงใจที่ราชการมีต่อชาวจีนอยู่ไม่น้อยเพราะ อย่างไรเสียชาวจีนก็เป็นกลไกสำคัญในเศรษฐกิจระบบเงินตราซึ่งรัฐบาลในขณะนั้น ต้องการเพื่อการบริหารจัดการเป็นอย่างสูง¹⁰⁶ นอกจากนั้นบทความจำนวนหนึ่งใน

¹⁰⁴ ครูหมอ และประพันธ์ ศรีธรรม, “ปลูกไทยสมัยเศรษฐกิจ,” ศรีธรรมราชศึกษา 4, 5 (มีนาคม, 2473): 420-423.

¹⁰⁵ ขุนบุรีพงศศึกษากร, “หมายเหตุ,” ศรีธรรมราชศึกษา 4, 5 (มีนาคม, 2473): 423.

¹⁰⁶ ด้วยเหตุที่ในช่วงเวลานั้นรัฐบาลประสบกับวิกฤตการเงินที่สะสมมาตั้งแต่สมัยรัชกาล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างหนักและถูกซ้ำเติมอีกครั้งจากภาวะวิกฤติของ เศรษฐกิจทั่วโลกหลัง พ.ศ. 2470 รัฐบาลต้องการเงินตราจึงต้องเพิ่มภาษีและตัดค่าใช้จ่าย มาตรการ

วารสารนี้ก็ยังใช้ชาวจีนเป็นแม่แบบในการรณรงค์ให้ชาวนาในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาทำการเพาะปลูกและการเลี้ยงสัตว์อย่างขยันขันแข็งเพื่อให้ได้เงินตรามาใช้จ่าย (ซึ่งสุดท้ายแล้วการผลิตเหล่านั้นก็จะส่งผลย้อนกลับไปสู่รายได้ของรัฐบาลที่มากขึ้นนั่นเอง)

พิธีกรรมของชาวนา

การดำเนินชีวิตของชาวนาจะดำเนินอยู่ภายใต้ความเชื่อและพิธีกรรมทางศาสนาเป็นหลัก ศาสนา ความเชื่อจึงเป็นบ่อเกิดของวัฒนธรรมแทบทุกด้านในชุมชนชาวนา ชาวนาจึงมีความเชื่อมากมายที่แสดงออกมาในรูปแบบของพิธีกรรม

ด้วยเหตุที่ชุมชนชาวนาเป็นสังคมเกษตรกรรม จึงต้องการความมั่นใจในกระบวนการการผลิตเป็นอย่างสูง พิธีกรรมในลักษณะต่างๆ จึงเป็นรูปธรรมของความเชื่อ ตลอดจนความปรารถนาที่จะมีอาหารพอเพียงอันเป็นหลักประกันสำหรับการมีชีวิตอยู่ทั้งของปัจเจกชน ครอบครัว และชุมชน น้ำและข้าวเป็นสองปัจจัยที่จะทำให้ชุมชนชาวนามั่นใจในความอยู่รอด จึงเกิดความเชื่อว่าการทำบุญน้ำกับข้าวนั้นถือเป็นบุญกุศลอันยิ่งใหญ่ ดังที่ ส. ย่องหลี คอนรูป บรรยายไว้ในเรื่องอศรรย์ชาวนาสิบสองเดือนว่า

ข้าวกับน้ำจำเป็นเห็นจำเจือ

ควรแผ่เพื่อให้จำคำพระสอน

เป็นนาบุญเจือเพื่อดับร้อน

กลับสะท้อนผลมาหาตัวเรา¹⁰⁷

^{106(ต่อ)} นี่มีผลโดยตรงต่อข้าราชการ หลังจากนั้นก็นำระบบภาษีเงินเดือนเข้ามาใช้ ข้าราชการจึงถูกกระทบหนักอีกครั้ง ขณะที่เอกชนส่วนใหญ่แล้วไม่กระทบเลย จึงเป็นไปได้ที่การตัดสินใจนำบทกลอนซึ่งสะท้อนอารมณ์อันรุนแรงต่อชาวจีนขึ้นนี้มาตีพิมพ์เป็นเพราะความรู้สึกว่าระหว่างข้าราชการและชาวจีนเองก็มีความเหลื่อมล้ำกันเช่นเดียวกัน ดู ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, *เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเก่า* (เชียงใหม่: ตรัสวิน, 2542), หน้า 415-423.

¹⁰⁷ ส. ย่องหลี คอนรูป, *อศรรย์ชาวนาสิบสองเดือน* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, 2500), หน้า 31.

ความเชื่อและพิธีกรรมเหล่านี้มีแก่นความหมายทั้งในแง่ของพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์ และพิธีกรรมเพื่อความมั่นใจ โดยแสดงออกในสองลักษณะคือพิธีกรรมเกี่ยวกับน้ำ และพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว

1. พิธีกรรมเกี่ยวกับน้ำ

เนื่องจากการทำนา ตลอดจนการทำเกษตรกรรมชนิดต่างๆ ในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาต้องอาศัยน้ำจากธรรมชาติเป็นหลัก ไม่ว่าฝนจะตกมากเกินพอดีหรือตกน้อยไปต่างก็ส่งผลต่อการปลูกข้าวทั้งสิ้น เช่นในเรื่องอัศจรรย์ชาวนาสิบสองเดือน ของ ส. ย่องหลี คอนรูป กล่าวเอาไว้ว่า

ถ้าน้ำน้อยพลอยทุกข์ไม่สุขใส	ถ้าน้ำไหลท่วมข้าวต้องฉาวฉวย
ถ้าน้ำมากยากยิ่งที่บึงปู	ตัวในรูรกมากัดกล้ำกิน
ให้เสียหายวาววอดคอยดข้าวกล้า	เจ้าของนามาแค้นแสนฉวิล
จับปูนามาลงทรงเครื่องกิน	ไม่หมดสิ้นกินข้าวเล่าต่อมา ¹⁰⁸

ฉาวฉวย = ฉาวโฉ่ เรื่องใหญ่

ด้วยเหตุนี้ น้ำจึงเป็นปัจจัยการผลิตสำคัญที่จะส่งผลต่อความมั่นคงของชุมชนอย่างแน่นอนในระดับหนึ่ง ทั้งนี้ปรากฏในวรรณกรรมนิราศอย่างน้อย 2 เรื่องที่เป็นหลักฐานแสดงถึงความเป็นจริงดังกล่าวนี้ คือนิราศอดข้าว-อดน้ำ ของนายแดง นักปราชญ์ และนิราศข้าวแห้ง-นาล่ม ของนายทอง หนองถั่ว วรรณกรรมทั้งสองเรื่องนี้เขียนขึ้นเพราะแรงกดดันจากสถานะแห้งแล้งเมื่อปี พ.ศ.2471 และ พ.ศ.2491 ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

พิธีกรรมเกี่ยวกับน้ำนั้นเกิดขึ้นจากความเชื่อที่น้ำเป็นผลผลิตจากเทวดาหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ด้วยเหตุนี้พิธีกรรมน้ำจึงเป็นนัยของความพยายามสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับเทวดาหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์โดยมีไสยศาสตร์ และพุทธศาสนาเป็นสื่อกลาง

¹⁰⁸ ส. ย่องหลี คอนรูป, เรื่องเดียวกัน, หน้า 43.

ดังที่สะท้อนไว้ในกลอนเรื่องหัวอกชาวนาและเรื่องประวัติการทำบุญถวายข้าวสลากภัต
ของหนูเพียร สุขาวะ ว่า

นับเดือนแปดแปดเผาวกเราร้อน ต่างอ่อนนอนงอนง้อขอน้ำฝน
เทวฤทธิ์ทำวประสิทธิ์ประสาธน์มนต์ บันดาลฝนตกตรงลงพื้นนา
ครั้นได้น้ำต้องตามหทัยแล้ว จิตผ่องแผ้วเกษมสันต์ต่างหรรษา
ขุลงนุ่นวายจวกชายนา ต่างหว่านกล้าข้าวปลูกตามใจ¹⁰⁹

จวก = ขุด

สำหรับพิธีกรรมเกี่ยวกับน้ำซึ่งมีแก่นความหมายอยู่ที่การร้องขอความอุดม
สมบูรณ์ในชุมชนชาวนาบริเวณทะเลสาบสงขลาที่เห็นเด่นชัดที่สุดก็คือการชักพระหรือ
ลากพระ ชาวนาในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเชื่อว่าานิสงส์แห่งการลากพระจะ
ทำให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล กล่าวคือเชื่อว่าเมื่อลากพระกลับวัดแล้วฝนจะตก ดังมีคำพูด
ว่าสำนวนว่า “เมื่อพระหลบหลัง ฝนจะตกหนัก” อย่างไรก็ดี ถ้าผลปรากฏว่าลากพระกัน
เสร็จแล้วฝนยังไม่ตก ชาวนาจะเพิ่มวันลากพระขึ้นอีกเป็น 2-3 วันเพื่อขอبارมี
พระพุทธรูปเจ้าบันดาลให้ฝนตกให้ได้¹¹⁰ ความเกี่ยวพันของการลากพระในฐานะของ
พิธีกรรมเกี่ยวกับน้ำนั้นเราอาจเห็นได้จากสัญลักษณ์พญานาคที่หัวเรือพระ ทั้งนี้ก็เพราะ
พญานาคเป็นสัตว์ที่มีความสัมพันธ์กับน้ำในฐานะของเจ้าแห่งดินและเจ้าแห่งน้ำ และ
เป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ ตลอดจนเป็นพาหนะของเทพเจ้าในศาสนา
พราหมณ์-ฮินดู คือพระนารายณ์¹¹¹ นอกจากนั้นการลากพระยังมีความหมายเป็นการ
ทำนายชะตากรรมของชาวนาในหน้านานี้ๆ ด้วย กล่าวคือในวันลากพระจะมีความ

¹⁰⁹ หนูเพียร สุขาวะ, หัวอกชาวนาและเรื่องประวัติการทำบุญถวายข้าวสลากภัต (สงขลา:
วิจิตรการพิมพ์, 2506), หน้า 1-2.

¹¹⁰ พระครูนิเทศธรรมารักษ์, เรื่องเดิม, หน้า 21.

¹¹¹ ปราณี วงษ์เทศ, สังคมและวัฒนธรรมในอุษาคเนย์ (กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม, 2543),
หน้า 226-227.

เชื่อถือกันอย่างหนึ่งว่า ถ้าฝนตกในวันนั้นแม้แต่เพียงเล็กน้อยก็เป็นการแสดงว่าฝนจะมีแล้ว แต่ถ้าในวันนั้นฝนไม่ตกเลยจะเป็นที่หมายกันว่าอีกนานที่ฝนจะตกให้ทำนากันได้¹¹²

ประเพณีลากพระผูกพันอยู่กับชาวนาในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาอยู่อย่างมาก โดยเฉพาะในช่วงเวลาต้นๆ ของการศึกษาครั้งนี้ คือตั้งแต่ พ.ศ. 2420 เป็นต้นมา¹¹³

อย่างไรก็ตาม หลายทศวรรษต่อมา เมื่อมีการส่งเสริมการทำนบกักเก็บน้ำจากทางรัฐบาลในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาอย่างจริงจังเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2470 เป็นต้นมา¹¹⁴ ชาวนาเริ่มมีทางเลือกในการใช้น้ำทำนามากขึ้น ผู้ที่เป็นเจ้าของที่ดินรายใหญ่มักจะเป็นเจ้าของทรัพยากรน้ำด้วย ปัญหาการขาดน้ำทำนาของชาวนารายย่อยจึงทำให้เกิดความขัดแย้งกันขึ้น ถึงกับต้องขออ้อนวอนให้เปิดน้ำให้ ดังความในนิราศเรื่อง อิศขรรค์ชาวนาสืบสองเดือน ของ ส. ย่องหลี่ คอนรูป ตอนหนึ่ง แสดงให้เห็นถึงโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรของชาวนารายย่อยได้เป็นอย่างดี ความว่า

¹¹²พระครูนิเทศธรรมารักษ์, เรื่องเดิม.

¹¹³รูปธรรมประการหนึ่งของความผูกพันดังกล่าวอาจเห็นได้จากกรณีความขัดแย้งระหว่างชาวนากับเจ้าเมือง และข้าหลวงเทศาภิบาลเมื่อปี พ.ศ. 2438 กล่าวคือพระวิจิตรวรสาสน์ (ปิ่น สุขุม) ผู้ตรวจการมณฑลนครศรีธรรมราชและเจ้าเมืองสงขลาเห็นว่าประเพณีการลากพระซึ่งชาวนาในชุมชนจะทิ้งพระปฏิบัติสืบต่อกันมาเป็นมูลเหตุให้เกิดการทะเลาะเบาะแว้งกันขึ้น เจ้าเมืองจึงสั่งห้ามชาวนาทิ้งพระจัดประเพณีนั้น ปรากฏว่าเวลาผ่านไปไม่กี่ปี ชาวนาก็เข้าไปร้องเรียนว่าหลังจากเจ้าเมืองสงขลาสั่งระงับการจัดประเพณีลากพระแล้วฝนฟ้าตกไม่ต้องตามฤดูกาล สร้างความเสียหายให้แก่การเพาะปลูกข้าวเป็นอย่างมาก ข้าหลวงเทศาภิบาลจึงปรึกษากับเจ้าเมืองประกาศให้การลากพระมีต่อไป แต่ให้ผู้นำในหมู่บ้านเข้าไปดูแลใกล้ชิดยิ่งขึ้น ทั้งนี้การที่ข้าวกล้าในปีนั้นอุดมสมบูรณ์จะถือว่าเป็นผลของลากพระหรือไม่ไม่มีหลักฐานยืนยันได้ แต่ผลปรากฏว่าในปีนั้นบริบูรณ์มากถึงกับเก็บกันไม่ทัน ชาวนาหลายรายต้องขายข้าวในนา คู กรมศิลปากร, “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 47/14 รายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช,” 4 ตุลาคม ร.ศ. 117.

¹¹⁴ในการส่งเสริมดังกล่าวนี้ชาวนาต้องรับภาระจ่ายเงินตราเพิ่มขึ้น กล่าวคือ “ควรเสียค่าน้ำเพิ่มให้แก่รัฐบาลไร่ละ 25 สตางค์ หรือ 50 สตางค์ต่อปี เป็นค่าน้ำเพื่อรัฐบาลได้ลงทุนทำนบกักเก็บ” คู ป. ไชยานุพงษ์, “ทำนบกักเก็บ,” *ศรีธรรมราชศึกษา* 4, 5 (มีนาคม 2473): 454.

ฤดูท่ายปลายกล้านาข้าวเมา	น้ำหย่อนเขว้เขาหวงต้องทวงขอ
ให้หลังใสในรังเพียงหลังตอ	ต้องวอนขอเปิดช่องไหลล่องลง
เปิดบึงบนหม่นขึ้นพันลงได้	เมื่อกีบควายได้ส่วนควรประสงค์
สวนเข้าของบ้องล่างระหว่างตรง	น้ำไหลหลงงเด็ดเม็ดคันทนา
ท่วมข้าวอ่อนตอนใหม่ไปยุบยับ	น้ำไหลทับทางเดียวเกลียวเท่าเขา
เจ้าของข้าวเศร้าใจไปพุดจา	เอาจอมมาปิดลงตรงร่องรู ¹¹⁵

บ้อง = สักส่วนของนา เม็ด = จมมิด

ความสามารถในการจัดการน้ำ (ไม่ว่าจะโดยราชการ เอกชนรายใหญ่ๆ หรือ ชวนารายย่อย) ที่มีมากขึ้นในยุคหลัง อาจเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้พิธีกรรมน้ำในชุมชน ชวนาเปลี่ยนแปลงไป มีหลักฐานปรากฏในวรรณกรรมนิราศว่าในทศวรรษนี้เองที่ การลากพระกลายเป็นมหรสพเพื่อการต้อนรับแขกพิเศษของชุมชนชวนา โดยไม่มีความเกี่ยวข้องกับฤดูกาลผลิตของชวนา แม้จะถือเป็นเกียรติแก่ชุมชน แต่ไม่นับสำคัญต่อการทำนาแต่อย่างใด เพราะการลากพระเพื่อการทำนานั้นสัมพันธ์กับความ เชื่อเรื่องพุทธประวัติ ฤกษ์ยาม ตลอดจนฤดูกาล ด้วยเหตุนี้เมื่อนายเพียร นะมาตร์ ผู้แต่ง นิราศจินตนาจาริก เดินทางไปถึงบ้านปากแพรก อำเภอหัวไทร วัตที่นั่นก็จัดงานลาก พระเรือขึ้นเพื่อต้อนรับพระเทพญาณเวที ซึ่งเป็นหัวหน้าคณะเดินทางของนายเพียร เขา เห็นว่าขณะนั้นเป็นเดือนห้า การจัดงานลากพระในเดือนนั้นจึงเป็นการผิดวิสัย นาย เพียรรู้สึกเหมือนถูกหลอก ความว่า

เดือนสิบเอ็ดเสด็จพระมาแต่แรก	ถึงปากแพรกเขาเลื่อนลากเดือนห้า
นำสงสัยในจิตผิดตำรา	คงเสียท่าเสียแล้วเรามาเบาใจ ¹¹⁶

¹¹⁵ ส. ย่องหลี่ ดอนรูป, เรื่องเดิม, หน้า 27-28.

¹¹⁶ เพียร นะมาตร์, เรื่องเดิม, หน้า 20.

2. พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว

ส่วนพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวเมื่อจำแนกออกไปตามเป้าหมาย เราสามารถจัดแบ่งได้หลาย ประเภทด้วยกัน คือพิธีกรรมเพื่อบวงสรวง อ้อนวอน และเสี่ยงทาย พิธีกรรมประเภทนี้จัดขึ้นเพื่ออ้อนวอนบูชา บวงสรวงเทพเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และบรรพบุรุษให้คุ้มครองป้องกันภัยอันตรายแก่ชีวิตและทรัพย์สิน ให้มีความเป็นสิริมงคล มีความอุดมสมบูรณ์ในทุกๆ ด้าน พิธีกรรมเพื่อการเพาะปลูก เป็นการขอโอกาส ขออนุญาต บวงสรวงบนบาน บอกกล่าวฝากฝังสิ่งที่เกี่ยวข้องกับข้าวและการเพาะปลูกต่อเทพเจ้า สิ่งศักดิ์สิทธิ์ และบรรพบุรุษให้คุ้มครองการเพาะปลูกให้ดำเนินไปได้ดี ได้ผลอุดมสมบูรณ์

ในนิราศอศรจรยชาวนาสิบสองเดือนบันทึกไว้อย่างชัดเจนถึงพิธีกรรมข้าวขั้นตอนต่างๆ เช่นพิธีกรรมทำขวัญข้าวในนาในช่วงเดือนยี่ก่อนการเก็บเกี่ยว พิธีกรรมตอนนี้สัมพันธ์กับเลข 3 อันสื่อถึงพระไตรลักษณ์เหมือนกับการทำขวัญข้าวบนลอม ดังนิราศกล่าวไว้ว่า

ยามข้าวเหลืองเรียงรองเจ้าของบ้าน	ได้คิดอ่านการขวัญกันนักหนา
ถึงวันดีผีหน้ายไ้กลับมา	ไปทุ่งนาเชิญขวัญกันไพร
รวบข้าวงามสามกอพอมุ่งหมาย	ปักหลักไม่รวบรัดมัดโพศรี
ของนานาเก็บมาล้วนล้วนดี	ทั้งโน้นนี้รวมกันเชิญขวัญมา
แม่โพสพพบพัศตร์รักษาไว้	ไม่หนีหน้ายไ้สุขสันทุกขา
เจริญไวใหญ่รวงพวงระย้า	พวกชาวนาเป็นสุขทุกคืนวัน ¹¹⁷

นอกจากนั้นยังมีพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวที่แทรกอยู่ในประเพณีอื่นๆ อีกด้วย เช่น ประเพณีวันสงกรานต์ ซึ่งชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเรียกว่าวันว่าง พิธีกรรมในวันนี้นอกจากตักบาตรถวายภัตตาหารเพลแด่พระภิกษุซึ่งมีนัยของการทำบุญอุทิศส่วนบุญส่วนกุศลไปให้บรรพบุรุษและญาติที่ตายไปแล้ว ชาวนาจะมัดรวงข้าวที่จะนำไปทำขวัญข้าวประจำจอมข้าว โดยจะเลือกเอาข้าวพันธุ์ที่ดีที่สุด มีผลผลิตสูงสุดมา 3 กำ เพื่อ

¹¹⁷ ส. ย่องหลี่ คอณรูป, เรื่องเดิม, หน้า 44.

นำไปทำพิธีทำขวัญข้าวใหญ่ เพื่อเป็นสิริมงคลแก่การทำมาหากินในฤดูกาลหน้า ข้าวขวัญ 3 กำนี้จะถูกเก็บไว้บนลอมข้าวในฐานะของวัดมณฑลชนิดหนึ่ง¹¹⁸ ข้าว 3 กำดังกล่าวนี้สำหรับบางครอบครัวจะเป็นข้าว 3 กำซึ่งได้เคยทำขวัญมาแล้วครั้งหนึ่งในช่วงก่อนเก็บเกี่ยวดังที่ปรากฏในนิราศอัครราชยานาสิบสองเดือนข้างต้น

จะเห็นได้ว่าในการประกอบพิธีกรรมของชาวนาไม่ว่าพิธีกรรมน้ำหรือพิธีกรรมข้าว คติความเชื่อไม่ใช่ลักษณะหลักของพิธีกรรม หากเป็นประโยชน์ซึ่งชาวนาจะได้รับจากพิธีกรรมนั้นๆ มากกว่าที่เป็นหลักสำคัญของการเกิดขึ้นของพิธีกรรม งานพิธีกรรมต่างๆ ของชาวนาเน้นความสำคัญของการกระทำเสียยิ่งกว่าความเชื่อ ด้วยเหตุนี้จึงอาจกล่าวได้ว่าความเชื่อของชาวนาจึงมีลักษณะเป็นอรรถประโยชน์เท่าๆ กับที่มีลักษณะศีลธรรมอันเป็นเรื่องนามธรรม

นอกจากพิธีกรรมเกี่ยวกับน้ำซึ่งสัมพันธ์อยู่กับประเพณีการลากพระที่เริ่มจะเห็นความเปลี่ยนแปลงไปบ้างแล้วตั้งแต่ พ.ศ. 2470 เพราะชาวนา (โดยการนำของราชการ) สามารถจัดการน้ำได้มากขึ้น (สภาพในปัจจุบันตอบได้ว่า สุดท้ายแล้วการจัดการนั้นก็ปราศจากความยั่งยืน) วรรณกรรมนิราศก็ไม่ได้สะท้อนถึงความเข้มข้นของพิธีกรรมข้าวมากนัก อย่างไรก็ดี ในนิราศรัชพัชนี มีนัยสำคัญบางอย่างที่ชี้ให้เห็นว่าพิธีกรรมข้าวนั้นแม้ว่าจะถึง พ.ศ. 2464 แล้วยังเข้มข้นอยู่อย่างสูง ความเป็นจริงนี้แสดงออกผ่านการที่ชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ยังยืนยันที่จะใช้ “แกะ” ในการเก็บเกี่ยว นัยดังกล่าวนี้สะท้อนอยู่ในนิราศรัชพัชนีของพระครูวิจารณ์ศีลคุณตอนที่กล่าวถึงภาพของการทำนาในทุ่งเพชรบุรี พระครูวิจารณ์ศีลคุณให้ภาพการเก็บเกี่ยวของชาวนาแถบนั้นว่า

เขาไม่เก็บที่สระรวงเหมือนข้างเรา	เขาเกี่ยวเอากองไว้เสมอหน้า
เป็นหย่อมๆ ล้อมเต็มทั้งทุ่งนา	ไม่ทราบว่าจะทำเป็นอย่างไร ¹¹⁹

¹¹⁸ นิตย์ สิงหนกมล, สัมภาษณ์, 31 มีนาคม 2545.

¹¹⁹ พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู), เรื่องเดิม, หน้า 21.

จะเห็นได้ว่า น้ำเสียงของพระครูวิจารณ์ศีลคุณมุ่งต่อการเก็บเกี่ยวข้าวด้วยเคียวอยู่มาก เมื่อพิจารณาจากบทบาทและฐานะภาพของท่าน เราจะพบว่าในฐานะของพระที่มีชื่อเสียงจนมีลูกศิษย์ และผู้คนเคารพศรัทธามากมาย ถ้าหากจะมีการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมการเก็บเกี่ยวจากแกะไปเป็นเคียวบ้างแล้วในชุมชนด้านตะวันออกของทะเลสาบสงขลา ย่อมเป็นเรื่องที่เป็นไปได้ยากที่ท่านพระครูวิจารณ์ศีลคุณจะไม่รับรู้ เพราะพระสงฆ์และวัดในยุคนั้นยังคงเป็นศูนย์กลางของชุมชนอยู่อย่างเข้มแข็ง การเปลี่ยนแปลงของวิถีชุมชนบางอย่างจึงย่อมจะเป็นที่รับรู้แก่ท่านไม่ทางตรงก็ทางอ้อมด้วยเหตุนี้จึงเป็นไปได้ว่า แม้แต่การทำนาขนาดใหญ่ของนายลั่น สุวรรณมุสิก ในพุทธศ. 2469 ก็อาจยังเก็บข้าวด้วยแกะ เรื่องนี้อาจเป็นไปได้ เมื่อพิจารณาไปถึงการรณรงค์ของรัฐบาล เมื่อ ปี พ.ศ. 2473

ในหนึ่งทศวรรษ ก่อนปี พ.ศ. 2480 ซึ่งพิธีกรรมเกี่ยวกับน้ำเริ่มเปลี่ยนแปลงไป แต่พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวยังมั่นคงอยู่นั้น รัฐบาลพยายาม (เป็นความพยายามที่ต่อเนื่องมาโดยตลอดตั้งแต่ช่วงหนึ่งทศวรรษหลัง พ.ศ. 2430 แล้ว) รณรงค์ให้ชาวนาเปลี่ยนแปลงการเก็บข้าวด้วยแกะมาเกี่ยวด้วยเคียว จนถึง พ.ศ. 2475 การรณรงค์ยังไม่เป็นผล ความพยายามส่งเสริมการใช้เคียวของรัฐบาลวิธีหนึ่งคือเรียกร้องให้ ‘คหบดีชาวนา’ เป็นผู้ชักชวนชาวนาโดยทำให้เห็นเป็นตัวอย่าง¹²⁰ ทศวรรษต่อมารัฐบาลถึงกับนำเคียวไปปูนไว้ที่อำเภอ สำหรับแจกชาวนาที่อยากเปลี่ยนแปลง¹²¹

แม้กระทั่งเมื่อล่วงเข้า พ.ศ. 2509 แล้วรัฐบาลยังพยายามอย่างต่อเนื่องเพื่อให้ชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาหันมาใช้เคียว¹²² แต่ไม่ประสบความสำเร็จอย่างกว้างขวางนัก ในรายงานกิจกรรมจังหวัดนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2510 ราชการยังคง

¹²⁰ พระยาศรีธรรมราช, “สรรพข่าวและความเห็น,” ศรีธรรมราชศึกษา 4, 4 (กุมภาพันธ์ 2473): 366.

¹²¹ สน จิมพงษ์, “เล่าสู่กันฟัง,” ใน เจิม จิมพงษ์ นักพัฒนาผู้รู้ค่าภูมิปัญญาพื้นบ้าน (พิทลุง: โรงพิมพ์สกุลไทย, 2537; อนุสรณ์ฉาปนกิจศพคุณพ่อเจิม จิมพงษ์ ณ เมรุวัดโคกม่วง ต.โคกชะงาย อ.เมือง จ.พัทลุง วันเสาร์ที่ 3 กันยายน 2537), หน้า 28.

¹²² “รายงานกิจการปี 2509 จังหวัดนครศรีธรรมราช,” (2510), หน้า 20.

บรรจุกิจกรรมนี้ไว้ในแผนการเพิ่มผลผลิตให้แก่ชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา เป็นแผนงานหลัก¹²³

ความพยายามอย่างต่อเนื่องยาวนานของรัฐบาลในการเปลี่ยนแปลงการใช้กะโป เป็นการใช้เดี่ยวแต่ไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร แสดงให้เห็นถึงพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว อันเข้มแข็งชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาได้ดี เพราะนัยของการใช้กะโปนั้นนอกจากเกี่ยวกับภูมิปัญญาของชาวนาในการเก็บรักษาข้าวเปลือกไว้ให้นานปีแล้ว¹²⁴ ยังเกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องแม่โพสพอีกด้วย กล่าวคือชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา เชื่อว่า การเก็บข้าวด้วยกะโปทำให้ข้าวไม่ตกหล่น หรือตกหล่นน้อย ถือเป็นการรักษาขวัญข้าว หรือให้เกียรติแม่โพสพ¹²⁵ เช่นเดียวกับพิธีกรรมทำขวัญข้าวพิธีกรรมอื่นๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

¹²³ “รายงานกิจการปี 2510 จังหวัดนครศรีธรรมราช,” (2511), หน้า 57.

¹²⁴ ทองดี จันทรวงศ์, หนังสือเรื่องข้าวกับนามสินค้า (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2477; นายพลเรือตรี พระยาสุรยุทธเสนี รัฐมนตรีกระทรวงเศรษฐกิจ พิมพ์แจกในงานกุศลพระราชทาน ณ วัดนวลนรดิศ (ชนบุรี) 3 พฤศจิกายน 2477), หน้า 48-49; และ กมลเทพ อรรถกมล, “อยากขอยืม กะโปเก็บข้าวของชาวนาได้ เอามาใช้กริดใจใครบางคน,” *ทักษิณคดี* 6, 1 (มิถุนายน 2545): 13-14.

¹²⁵ นิตย์ สิงหนกมล, สัมภาษณ์, 31 มีนาคม 2545.

บทที่ 6

สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

สรุปผลและอภิปรายผล

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิเคราะห์ลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศ และเพื่อศึกษาศักยภาพในการสะท้อนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของวรรณกรรมนิราศ โดยศึกษาจากวรรณกรรมนิราศ 31 เรื่อง ขอบเขตพื้นที่ที่ศึกษาคือชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา อันประกอบด้วยอำเภอชะอวด อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช อำเภอเมืองพัทลุง อำเภอกวนขนุน อำเภอป่าพะยอม อำเภอบางแก้ว อำเภอเขาชัยสน อำเภอปากพะยูน อำเภอกงหรา อำเภอดงหมอน จังหวัดพัทลุง อำเภอเมืองสงขลา อำเภอระโนด อำเภอสตงพระ อำเภอกระแสดินธุ์ อำเภอสิงหนคร อำเภอหาดใหญ่ อำเภอรัตภูมิ จังหวัดสงขลา วิธีการดำเนินการวิจัยใช้การวิจัยเอกสารวรรณกรรมเป็นหลัก การสัมภาษณ์ และวิจัยเอกสารประวัติศาสตร์อื่นๆ สนับสนุน นำเสนอผลการวิจัยโดยการพรรณนาวิเคราะห์

ผลการวิจัยพบว่าวรรณกรรมนิราศมีศักยภาพในการสะท้อนประวัติศาสตร์ท้องถิ่น แต่เพื่อให้ได้ประวัติศาสตร์ที่มีเหตุผล จะต้องใช้ความรู้เกี่ยวกับบริบทซึ่งแวดล้อมวรรณกรรมนิราศประกอบการวิเคราะห์ด้วย

สำหรับลักษณะทางเศรษฐกิจของชุมชนชาวนา ผู้วิจัยพบว่าชุมชนทางด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบประสบปัญหาด้านความอุดมสมบูรณ์ของดินเพื่อการเพาะปลูกปัญหาน้ำจืด ต่อมาเมื่อมีคนมากขึ้นจึงเกิดปัญหาขาดแคลนที่ดินตามมา ปัญหาเหล่านี้ทำให้ชาวนาผลักดันลูกหลานออกนอกชุมชนสู่การศึกษาทางธรรมและการศึกษาสมัยใหม่ การผลักดันนี้ประสบผลสำเร็จ กลายเป็นความภาคภูมิใจของชุมชนเพราะเป็นความ

สำเร็จที่เกิดขึ้นจากความยากลำบากของการทำนา และเป็นช่วงชีวิตสำคัญที่ชาวนาปรารถนาบันทึกไว้ วรรณกรรมนิราศหลายเรื่องเขียนขึ้นภายใต้สำนึกนี้

ส่วนชุมชนด้านทิศตะวันตกของทะเลสาบ เมื่อ พ.ศ. 2420 ความหนาแน่นของชาวนามีไม่มากนักเมื่อเทียบกับชุมชนด้านทิศตะวันออก การขยายตัวของชุมชนด้านนี้เมื่อพิจารณาจากการแพร่กระจายของวรรณกรรมนิราศบางเรื่อง กล่าวได้ว่าเป็นผลจากการอพยพของชาวนาทางด้านทิศตะวันออกด้วย ถนนบางสายพัฒนาขึ้นภายหลังการลงมาตรจรรยาการของข้าราชการส่วนกลางตั้งแต่ พ.ศ. 2438 เป็นต้นมา เป็นเหตุให้ชุมชนชาวนาขยายตัวเข้ามาใกล้เส้นทางคมนาคมนี้มากขึ้น เมื่อทางรถไฟเกิดขึ้นปี พ.ศ. 2459 บางชุมชนด้านทิศนี้จึงเติบโตเป็นชุมชนการค้าและการแลกเปลี่ยน ชาวนาอพยพออกจากชุมชนได้ง่าย วรรณกรรมนิราศหลายเรื่องเกิดขึ้นเพราะการคมนาคมแบบใหม่

ในทางกลับกัน พัฒนาการของการคมนาคมได้สร้างทางเลือกทางเศรษฐกิจให้แก่ชาวนาซึ่งยังผลติดอยู่ภายในชุมชนด้วย กล่าวคือชาวนาเริ่มมองเห็นว่าการคมนาคมทำให้ผลิตผลพืชผัก ตลอดจนสัตว์เลี้ยงซึ่งมีอยู่แล้วสามารถแลกเปลี่ยนเป็นเงินตราเพื่อจับจ่ายได้ การบุกเบิกที่ดินเพื่อการปลูกพืชไร่พืชสวนซึ่งรัฐบาลตั้งแต่ พ.ศ. 2454 ให้การส่งเสริม (เพื่อสร้างรายได้ให้แก่รถไฟ) จึงได้รับการตอบสนองจากชาวนาส่วนหนึ่ง การตอบสนองนี้ชัดเจนยิ่งขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2480 เป็นต้นมา ชาวนาทางด้านทิศตะวันออกส่วนหนึ่งอพยพบุกเบิกลึกเข้าไปในแถบเชิงเขาด้านตะวันตกของทะเลสาบเพราะดินเหมาะแก่การทำไร่ทำสวน ขณะที่ชาวนาทิศตะวันตกเจ้าถิ่นเดิมก็พากันขึ้นไปบุกเบิกที่ดินทำสวนทำไร่บ้าง โดยที่ยังคงทำนาบนที่ราบอยู่เช่นเดิมเพื่อจะได้มีหลักประกันด้านอาหาร

ชุมชนชาวนาทางด้านทิศเหนือของทะเลสาบเป็นชุมชนใหม่ที่เพิ่งขยายตัวอย่างเห็นได้ชัดตั้งแต่ พ.ศ. 2470 เป็นต้นมา ชาวนาส่วนใหญ่ในชุมชนด้านนี้เป็นชาวนาที่ประสบปัญหาที่ดินขาดแคลนมาจากชุมชนด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตก แต่ต้องประสบปัญหาดินเปรี้ยวอีก จึงต้องพึ่งพาข้าวจากชุมชนอื่นๆ เช่น ปากพนัง พัทลุง

ด้านการใช้แรงงานพบว่ามีความยืดหยุ่นสูงระหว่างผู้หญิง ผู้ชาย และเด็ก แม้ได้ผลตอบแทนจากการทำนาไม่คุ้มค่า แต่ชาวนาจะแบ่งสรรแรงงานไปหารายได้จากช่องทางอื่นๆ เด็ก ผู้หญิง มีบทบาทในการทำงานไม่ต่างไปจากผู้ชาย ชาวนาในชุมชนด้านทิศเหนือให้ผู้หญิงเป็นผู้ตัดสินใจทำนา โดยผู้ชายออกไปทำงานรับจ้าง ความยืดหยุ่น

ของการใช้แรงงานดังกล่าวนี้สอดคล้องกับสภาพภูมิศาสตร์ลุ่มทะเลสาบที่เอื้อให้ทำมาหากินได้หลากหลาย ทั้งการประมง การหาของป่า การเพาะปลูก และเลี้ยงสัตว์

การทำนาเป็นอาชีพเพื่อความมั่นคงทางด้านอาหารเท่านั้น ชาวนาจึงหลีกเลี่ยงที่จะใช้ทุนเงินตรา เช่น ชาวนาด้านทิศตะวันตกที่ใช้มูลค้างคาวเป็นปุ๋ยมาจน พ.ศ. 2500

วัดและพระมีอิทธิพลต่อการกล่อมเกลามโนทัศน์ทางเศรษฐกิจของชาวนา เช่น ชาวนาเห็นว่าการค้าขายคือการทำมาหากิน สนใจสินค้าพร้อมกับสนใจพ่อค้าด้วยว่าเป็นลูกเต้าเหล่าใคร บ้านอยู่ที่ไหน และนึกถึงการค้าขายเมื่อมีความจำเป็นที่สุดแล้ว ชาวนามองว่าชาวจีนเป็น “คนทำมาหากิน” ที่น่าเวทนาสงสาร เพราะเป็นผู้พลัดบ้านพลัดเมือง ส่วนชาวจีนเห็นว่าการค้าขายคือการสะสมทุน และขยายเครือข่าย วัดจึงตกเป็นเครื่องมือในการขยายขอบข่ายการค้าขายของชาวจีนไปโดยไม่รู้ตัว ชาวจีนสามารถดำเนินกิจกรรมทางธุรกิจ เช่น การให้กู้เงิน การซื้อและขายสินค้าเป็นไปอย่างราบรื่น โดยชาวนาไม่เพียงแต่ไม่รู้สึกรู้สว่าเป็นการแสวงหากำไรจากส่วนต่างเท่านั้น แต่ยังเห็นว่าเป็นบุญคุณอีกด้วย อย่างไรก็ตาม ชาวจีนมีบทบาทสำคัญในฐานะสื่อกลางระหว่างผู้บริโภคนสินค้าท้องถิ่นกับชาวนา จนทำให้ชาวนามีเงินใช้สอย และเป็นผู้เปิดโลกการบริโภคของชาวนาให้กว้างขึ้นด้วยโดยเฉพาะของใช้ฟุ่มเฟือย

การที่ชาวนาคิดว่าการค้าขายคือการทำมาหากินทำให้สินค้าที่ชาวนานำมาขายในตลาดภายในชุมชนเป็นสินค้าซึ่งมีอยู่แล้วในชุมชนเป็นส่วนใหญ่ เช่น มะปริง มะปรางกล้วย อ้อย น้ำมันมะพร้าว ใต้ ปลา กุ้ง ขนมะพร้าว ไม่มีการระดมสินค้าเหมือนการค้าขายของชาวจีน อย่างไรก็ดี หลัง พ.ศ. 2510 ชาวนาบางกลุ่มสนใจการค้าขายแบบชาวจีน ขอมายที่นาเพื่อมาทำการค้า แต่วัฒนธรรมชาวนาที่เหนียวแน่นทำให้ชาวนากลุ่มนี้หมดเนื้อหมดตัว

ส่วนลักษณะทางด้านสังคมของชุมชนชาวนา ผู้วิจัยพบว่าวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนชาวนามาอย่างต่อเนื่องจนถึง พ.ศ. 2510 เป็นอย่างช้า นอกจากเป็นศูนย์กลางความรู้ ความเชื่อ ศีลธรรม และความบันเทิงแล้ว วัดมีบทบาทในลักษณะสถาบันวิชาชีพด้วย จน พ.ศ. 2464 เมื่อการศึกษาสมัยใหม่เข้ามาและบังคับให้ลูกหลานหญิงชายชาวนาเรียนหนังสือ วัดจึงค่อยๆ หมดบทบาทไป ในช่วงทศวรรษหัวเลี้ยวหัวต่อนี้เกิดปฏิกิริยาโต้ตอบหรือขัดขืนจากชาวนาทั้งด้วยสาเหตุของความผูกพันอยู่กับวัดเป็นพื้นฐาน ความ

วางแผนแรงงานในครอบครัว ตลอดจนไม่มีความสามารถหาเงินตรามาใช้จ่ายเพื่อการศึกษาที่รัฐบาลเรียกเก็บเพิ่มจากค่าธรรมเนียมการศึกษาซึ่งต้องจ่ายอยู่แล้วได้

แต่การได้ตอบหรือขัดขึ้นก็ดำรงอยู่ไม่นานนัก เมื่อการศึกษาสมัยใหม่สามารถทำให้ชาวนาประจักษ์ได้ว่าสามารถ ‘ให้’ อะไรแก่ชาวนาได้อย่างมั่นคง (เช่น งานราชการ) ชาวนาจึงเชื่อมั่นในการศึกษาสมัยใหม่มากขึ้น อาชีพรับราชการหลายเป็นอาชีพที่ชาวนาอยากให้ลูกหลานก้าวขึ้นไปตั้งแต่ช่วง พ.ศ. 2480 เป็นต้นมา ถึงตอนนี้จึงอาจกล่าวได้ว่าศูนย์กลางได้เคลื่อนเปลี่ยนไปจากวัดสู่ราชการชัดเจนขึ้น วรรณกรรมนิราศซึ่งเขียนขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2490 เป็นต้นมาส่วนหนึ่งเป็นผลจากความเปลี่ยนแปลงในช่วงชีวิตของลูกหลานชาวนาซึ่งสัมพันธ์อยู่กับงานราชการ

ในสถานการณ์เช่นนี้ วัดซึ่งยังมีความจำเป็นต้องพึ่งพาอาศัยชาวนาอยู่เช่นเดิมจึงต้องดิ้นรนปรับตัวโดยการเป็นพระนักไปหวยและไปวัชชน

สำหรับความสัมพันธ์ในครอบครัวและเครือญาตินั้นพบว่ามีความพยายามถ่ายทอดสำนึกในระบบครอบครัวและเครือญาติสู่คนรุ่นใหม่โดยตลอด ระบบนี้จึงยังคงแน่นเหนียว ชาวนาใช้ความสัมพันธ์นี้เป็นต้นทุนทางสังคมที่สามารถลดต้นทุนเงินตราในการผลิตได้ เช่นเดียวกับความสัมพันธ์แบบเพื่อนเกลอ

ความสัมพันธ์ทางสังคมกับชาวจีนถือเป็นตัวเร่งสำคัญที่ทำให้ชุมชนชาวนาเข้าสู่ระบบเงินตราเร็วขึ้น อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์นี้ไม่ค่อยราบรื่นดีนัก ตั้งแต่ พ.ศ. 2475 เป็นต้นมา ชาวนาซึ่งเคยเวทนาสงสารชาวจีนเริ่มหันมาสำรวจความเหลื่อมล้ำทางสังคมและเศรษฐกิจของตนเองกับชาวจีนบางกลุ่ม จนเกิดการต่อต้านคนจีนขึ้นมาในบางชุมชน เช่น กัดคันให้ออกจากชุมชน ปล้นไล่ การร้องเรียนกับรัฐบาล จนถึงการเบียดเบียนและทำลายวงจรการประกอบกิจการของชาวจีน ชาวจีนจึงเริ่มปรับตัวเพื่อให้เข้ากับวัฒนธรรมชาวนามากขึ้น จีนชาวนารายใหญ่ๆ แบ่งปันที่ดินให้แก่ชาวนาซึ่งเคยเป็นลูกจ้างของเขามาก่อน (หลังจากที่รัฐบาลจอมพลแปลก พิบูลสงคราม ออกกฎหมายปรับปรุงระบบการถือครองที่ดินคนต่างด้าวโดยการตราฎกระทรวงมหาดไทย ตาม พ.ร.บ. พ.ศ.2486 บังคับไม่ให้ชาวจีนถือครองที่ดินเพื่อเพาะปลูกจำนวนเกินกว่า 25 ไร่) บ้างพยายามสร้างความสัมพันธ์ในระบบเพื่อนเกลอกับคนไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2490 เป็นต้นมาชาวจีนจึงได้รับความไว้วางใจให้เป็นผู้นำชุมชนมากขึ้น

พิธีกรรมของชาวนาโดยเฉพาะพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวนั้นจนถึง พ.ศ. 2510 ยังคงเข้มแข็ง พิจารณาได้จากกรที่ชาวนายังเก็บข้าวด้วยแกะอยู่แม้ว่ารัฐบาลจะรณรงค์ให้ใช้เคียวมาตั้งแต่ พ.ศ. 2438 จนถึง พ.ศ. 2510 ส่วนพิธีกรรมเกี่ยวกับน้ำเริ่มเปลี่ยนแปลงไปบ้างแล้ว ในปี พ.ศ. 2472 ประเพณีตากพระซึ่งมีนัยสำคัญอยู่ที่การสร้างเชื่อมั่นในปริมาณน้ำเพื่อการทำนาถูกปรับเปลี่ยนเป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรมรับแขกพิเศษของชุมชน โดยไม่มีนัยดั้งเดิมเหลืออยู่ ความเปลี่ยนแปลงนี้อาจเป็นเพราะชาวนาเริ่มจัดการน้ำได้มากขึ้น

ข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง “ศึกษาเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในวรรณกรรมนิราศ” ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะแบ่งเป็น 2 ตอน ดังนี้

ตอนที่ 1 ข้อเสนอแนะเพื่อนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

1. ความสามารถในการดำรงอยู่ของชาวนาในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาขึ้นอยู่กับลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่มีความหลากหลาย ทำให้ชาวนามีทางเลือกในการใช้ทรัพยากรที่หลากหลาย จึงควรมีการส่งเสริมให้ชาวนาทำการผลิตโดยอาศัยทรัพยากรต่างๆ ซึ่งมีอยู่แล้วในชุมชน ในทางกลับกัน เพื่อให้การผลิตดังกล่าวนี้ยั่งยืน ก็ควรมีการส่งเสริมให้ทรัพยากรเหล่านี้มีอย่างเพียงพอด้วย

2. วัด ครอบครัว และเครือญาติ มีความสำคัญต่อทางเลือกและความเข้มแข็งของชุมชนชาวนา จึงควรมีการฟื้นฟูสถาบันเหล่านี้ให้กลับมามีความสำคัญต่อไป เพราะจะเป็นตัวช่วยให้เศรษฐกิจแบบพอเพียงชีพมีความมั่นคงเพียงพอ

ตอนที่ 2 ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

1. ควรมีการแสวงหานิราศเหล่านี้ให้ได้ต้นฉบับมากที่สุด อันจะส่งผลถึงผลการศึกษาที่สมบูรณ์กว่าต่อไป เพราะการศึกษาครั้งนี้พบรายชื่อวรรณกรรมนิราศอีกจำนวนไม่น้อยที่ยังไม่สามารถหาต้นฉบับได้

2. ควรใช้วรรณกรรมนิราศศึกษาภาพสะท้อนลักษณะทางสังคมเศรษฐกิจของชุมชนอาชีพอื่นๆ ด้วย เช่น ชุมชนประมง ชุมชนค้าขาย เป็นต้น

3. การเกิดขึ้นของวรรณกรรมนิราศจำนวนมากแสดงให้เห็นวัฒนธรรมวรรณกรรมอันเป็นเอกลักษณ์บางประการซึ่งมีความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมสังคมอย่างไม่อาจปฏิเสธ จึงควรมีการศึกษาในประเด็นเหล่านี้ในเชิงลึกต่อไป เช่น ประเด็นของการให้คำนิยามคำว่าวรรณกรรมนิราศซึ่งแตกต่างหลากหลายกว่าคำนิยามของส่วนกลาง มีความสัมพันธ์กับการรับรู้หรือยอมรับวาทกรรมต่างๆ ของส่วนกลางอย่างไร และมีความหมายต่อเอกลักษณ์ของชุมชนเช่นไร เป็นต้น

ภาคผนวก
แผนที่แสดงลักษณะและพัฒนาการของพื้นที่ชุมชน
บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา

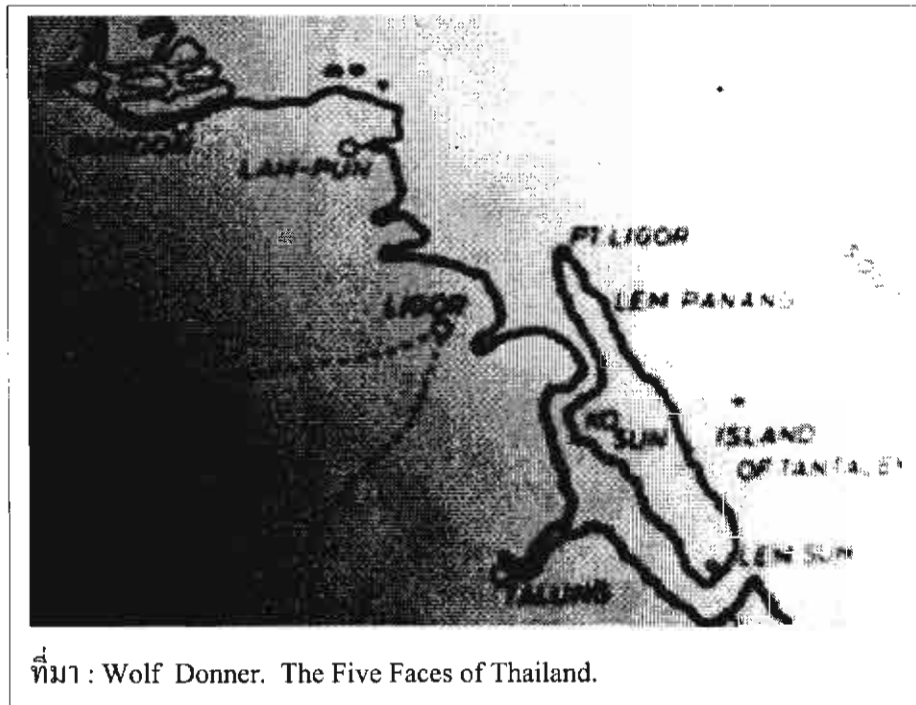
แผนที่ ก

แผนที่อาณาจักรสยามซึ่งจัดทำขึ้นเมื่อ พ.ศ.2411 แสดงให้เห็นพื้นที่
ด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบปัจจุบันที่ยังคงเป็นเพียงเกาะเล็กๆ 4 เกาะ

แผนที่ ข

แผนที่แสดงลักษณะพื้นที่ทางด้านฝั่งทิศตะวันออกของทะเลสาบ
ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่ยังเป็นเกาะเรียกว่า Island of Tantalem

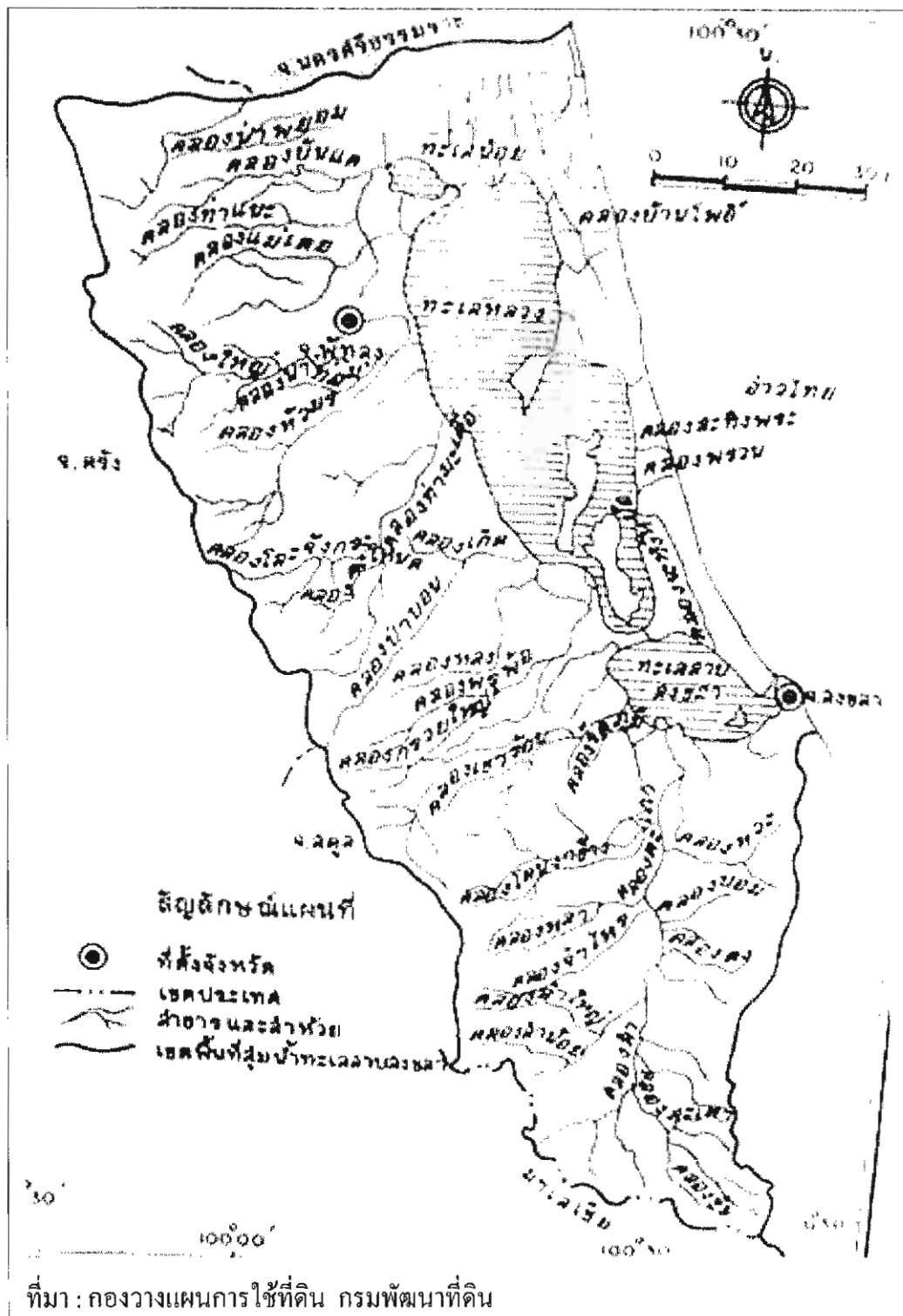
[illegible]

แผนที่แสดงพื้นที่ใช้ที่ดิน กรมพัฒนาที่ดิน

ที่มา : กองวางแผนการใช้ที่ดิน กรมพัฒนาที่ดิน

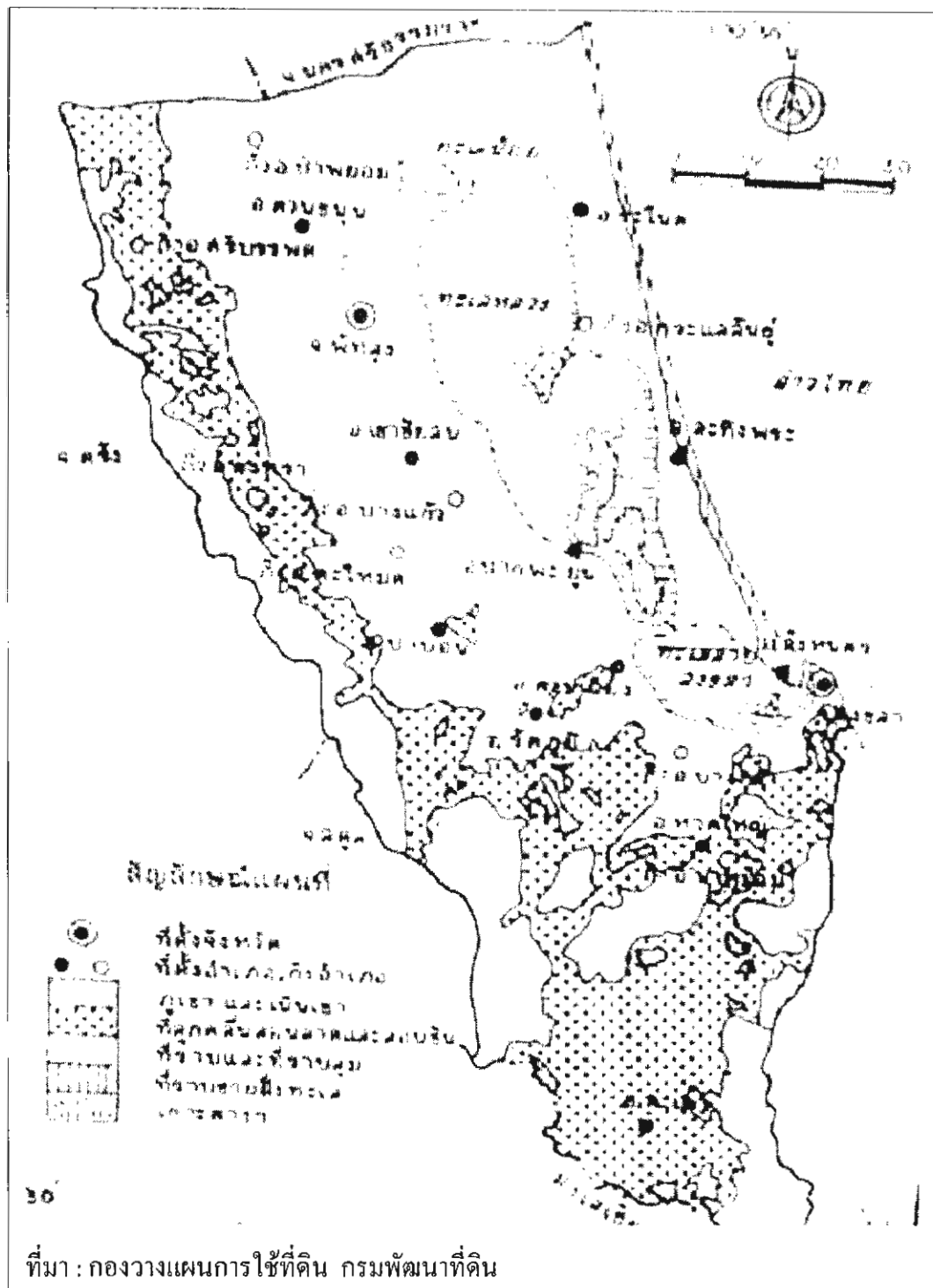
แผนที่ จ

แผนที่แสดงแม่น้ำและลำคลองสายสำคัญๆ ในชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา

แผนที่ จ

แผนที่แสดงลักษณะพื้นที่ในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา

บรรณานุกรม

- กมล เต็มรัตน์. *ย้อนรอยชะอวด*. นครศรีธรรมราช: ศูนย์วัฒนธรรมอำเภอชะอวด
โรงเรียนชะอวดวิทยาคาร, 2542.
- กมลเทพ อรรถกมล. “อยากขอยืมแกะเก็บข้าวของชาวใต้ เอามาใช้กริดใจใครบางคน.”
วารสารทักษิณคดี 6, 1 (มิถุนายน 2545): 13-14.
- กรมชลประทาน. “การพัฒนาการชลประทานในจังหวัดภาคใต้.” ใน *ผลงานพัฒนาภาคใต้*, หน้า 1-20. พระนคร: คณะกรรมการพัฒนาภาคใต้, 2504.
- กรมศิลปากร. “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2 14/74. รายงานการจัดราชการมณฑลนครศรี-
ธรรมราช.” 5 สิงหาคม ร.ศ. 115.
- _____. “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2 14/74 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจ
ราชการหัวเมืองปักษ์ใต้.” 1-21 กันยายน ร.ศ. 115.
- _____. “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.47/3 พระยาราชวราวุธกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรม
หมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ.” 30 ธันวาคม ร.ศ. 115.
- _____. “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.3/74 ใบบอกเรื่องส่งรายงานเศรษฐกิจ สก 116.” 4
ตุลาคม ร.ศ. 117.
- _____. “เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.47/19 รายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช.”
4 ตุลาคม ร.ศ. 117.
- _____. “เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.9 2/34 สมเด็จพระยาดำรงกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนสมมตอมรพันธุ์.” 21 เมษายน ร.ศ.122.
- _____. “เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.9 2/34 สมเด็จพระยาดำรงกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนสมมตอมรพันธุ์.” 9 สิงหาคม ร.ศ.122.
- _____. “รายงานพระยาชลบุรานุรักษ์ไปตรวจราชการเมืองพัทลุง.” *เทศาภิบาล* 5
(1 เมษายน ร.ศ.127): 25.

กรมศิลปากร. “เอกสารรัชกาลที่ 6 ม. 47/19 รายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช” 21 พฤษภาคม ร.ศ. 129.

_____. “เอกสารรัชกาลที่ 7 ม. 26.5 ก/5 จังหวัดพัทลุง (25 เมษายน 2471-7 มีนาคม 2472).” ข่าวหนังสือพิมพ์บางกอกการเมือง, 10 เมษายน 2472, หน้า 4.

_____. “เอกสารรัชกาลที่ 7 ม. 26. 5 ก/21 เรื่องสนทนากับพระยาศรีธรรมราช สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช.” 23 ตุลาคม 2472.

กรรมการ์ ต้นประเสริฐ ประทุม ชุ่มเพ็งพันธ์ แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย และถ้วน หลี่ เชิง.

รายงานการวิจัยสนองพระราชประสงค์เรื่องนครศรีธรรมราช. กรุงเทพฯ: สถาบันมหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ, 2540.

กลั่น ทองกลับ. หนังสือประวัติเกรียงหรือเกร่ง. นครศรีธรรมราช: ชะอวดการพิมพ์, 2534.

(พิมพ์เพื่ออุทิศเป็นวิทยาทาน แจกเป็นที่ระลึกในงานทอดกฐินสามัคคี ณ วัดควนเกรียง วันที่ 27 ตุลาคม 2534).

ภาค เจ๊ะคูหมัด. อายุ 60 ปี 14/1 หมู่ที่ 6 ตำบลเกาะเพชร อำเภอหัวไทร จังหวัด นครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 13 มีนาคม 2544.

กิตติ ดันไทย. “เศรษฐกิจท้องถิ่นลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา: ศึกษากรณีข้าวและยางพารา ตั้งแต่ พ.ศ.2439-2539.” ใน เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาเสนอร่างรายงานการวิจัยกลุ่มโครงการวิจัย ‘ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา’ วันที่ 26-28 กรกฎาคม ณ โรงแรมกรีนเวิลด์พาเลซ อำเภอเมืองสงขลา จังหวัดสงขลา, หน้า 53-54. สงขลา: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2545.

กี เทรบุยล์ สมยศ หุ่นหัว และ อิงอร เทรบุยล์. “ความเป็นมาและ แนวโน้มวิวัฒนาการของเกษตรกรรมบริเวณคาบสมุทรสทิงพระ.” ใน ประวัติศาสตร์และโบราณคดีคาบสมุทรสทิงพระ, หน้า 100-107. สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, 2529.

เกลี้ยง พริกเทพ. หนังสือเรื่องอาสา. พัทลุง: โรงพิมพ์คณะช่าง, 2503.

ขาว นุ่มน้อย. อายุ 70 ปี 6 หมู่ที่ 6 ตำบลแหลม อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 21 ตุลาคม 2544.

แจ็ก อ่อนด้าง. อายุ 77 ปี 113 หมู่ที่ 6 ตำบลเขาพระ อำเภอรัตนภูมิ จังหวัดสงขลา.

สัมภาษณ์, 23 ธันวาคม 2544.

ครอบ รุ่งกลิ่น. อายุ 66 ปี 139 หมู่ที่ 1 ตำบลทุ่งนารี อำเภอป่าบอน จังหวัดพัทลุง.

สัมภาษณ์, 11 สิงหาคม 2544.

ครูหมอ และประพันธ์ ศรีธรรม. “ปลูกไทยสมัยเศรษฐกิจ.” *ศรีธรรมราชศึกษา* 4, 5 (มีนาคม 2473): 419-424.

คลัง สุชะบุณณะพนธ์. *นิราศไปจังหวัดตรัง*. สงขลา: สงขลาพานิช, 2496.

เกลื่อน แก้วตุต. อายุ 73 ปี 88 หมู่ 1 ตำบลบ้านตุล อำเภอชะอวด จังหวัด

นครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 28 สิงหาคม 2545.

จ. ศรีอักษรกุล. *นิราศสงขลา คราวไปอบรมวิชาหัตถศึกษา ปี 2504*. ม.ป.ท., 2504.

จอร์ส โรสเซ็น. *ชาวนาไทยกับการเปลี่ยนแปลง*. แปลโดย สุเทพ สุนทรเกสซ์.

เชียงใหม่: ศูนย์หนังสือเชียงใหม่, 2519.

จำแลง อักษรนิศย์. อายุ 60 ปี ร้านอักษรนิศย์เกสซ์ อำเภอชะอวด จังหวัด

นครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 8 ธันวาคม 2544.

จิตติกรมย์. *นิราศเร่ขาย หรือเที่ยวชมงานรัฐธรรมนูญ*. สงขลา: โรงพิมพ์หาดใหญ่, 2492.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. *เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู เมื่อรัตนโกสินทร*

ศก 108, 109, 117, 120 รวม 4 คราว. พระนคร: หอพระสมุดวชิรญาณ,

2468. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในจารพระศัพทสมเด็จพระ

เจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้ามาลินีนพดารา สิริินิภาพรพรณีวดี กรมขุนศรีสัชนาลัยสุร

กัญญา ณ พระเมรุท้องสนามหลวง พ.ศ.2468).

จู จันทรแก้ว. อายุ 77 ปี วัดสัทัง อำเภอบางแก้ว จังหวัดพัทลุง. สัมภาษณ์,

28 กรกฎาคม 2544.

เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง, *วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า*. กรุงเทพฯ: สถาบัน

ชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2534.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. *แนวคิดและทฤษฎีเศรษฐกิจชุมชนชาวนา*. กรุงเทพฯ: วิถีธรรม, 2541.

- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. บ้านกับเมือง. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538.
- _____. และ พรพิไล เลิศวิชา. วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2537.
- _____. และ พูนศักดิ์ ธานีกรประดิษฐ์. เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2540.
- _____. วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.
- _____. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคม. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2527.
- ฉิว ทิพย์วารี. รวมนิราศของฉิว ทิพย์วารี นักกลอนชาวบ้านแห่งทุ่งกระแสนธุ์. สงขลา: สำนักศิลปะและวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏสงขลา, 2541.
- เฉียว สังข์แสงมณี. อายุ 70 ปี 78 หมู่ที่ 1 ตำบลขอนหาด อำเภอชะอวด จังหวัดนครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 14 เมษายน 2544.
- ชวน เพชรแก้ว. “วรรณกรรมภาคใต้ที่ปรับเปลี่ยนมาจากท้องถิ่นอื่น.” ใน วรรณคดีท้องถิ่นพินิจ, หน้า 85-102. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.
- ชวลิต อังวิทย์ธาร. การแลกเปลี่ยนและการค้าข้าวบริเวณชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2543.
- ชัย คำมี. อายุ 72 ปี 78 หมู่ที่ 1 ตำบลขอนหาด อำเภอชะอวด จังหวัดนครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 1 มีนาคม 2544.
- ชาติ ศิลปรัศมี. “การปกครองมณฑลนครศรีธรรมราชภายใต้สมเด็จพระเจ้านั่งยาเธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์(พ.ศ.2453-2468).” วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2529.
- ชัย จันรอดภัย. นิราศพ่อหม้าย. สงขลา: โรงพิมพ์สมบุรณ์, 2494.
- ชัยวุฒิ พิชะกุล. ความรู้เรื่องโบราณวิทยาเมืองพัทลุง. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2527.
- _____. ขำระเพดานางเลือดขาว. พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง โรงเรียนสตรีพัทลุง, 2525.

- เข้า ชูดำ. “นิราศวัดถ้ำ.” ใน นิราศ 25 เรื่องและวรรณคดีวิจักษ์: รวมนิราศชนะการประกวดและสำนวนได้รับความชมเชยในการประกวดของสโมสรสุนทรภู่ 2508, หน้า 345-350. พระนคร: สโมสรสุนทรภู่, 2509.
- เชื่อน ศิวโรจน์. “ตำนานตะเคียนตำนานช้างทุ่ง.” ใน หนังสือที่ระลึกระโนดสังสรรค์ครั้งที่ 30, หน้า 79. กรุงเทพฯ: ชมรมชาวระโนด, 2543. (พิมพ์เนื่องในโอกาสจัดงานระโนดสังสรรค์ วันที่ 5 กุมภาพันธ์ 2543 ณ หอประชุมคุรุสภา กระทรวงศึกษาธิการ กรุงเทพมหานคร).
- เชื่อน สามารถคิด. อายุ 65 ปี 11 หมู่ที่ 3 ตำบลหนองถั่ว อำเภอกวนชะลิก จังหวัดนครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 25 มกราคม 2545.
- โชคชัย ส่งเจริญ. “น้ำตาหลังยังไม่หมดสิ้น.” ใน อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ เพียร นะมาตร, ไม่มีเลขหน้า. กรุงเทพฯ: อำนวยการพิมพ์, 2520. (พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเพียร นะมาตร ณ ฌาปนสถาน เทศบาลเมืองนราธิวาส วันเสาร์ ที่ 7 พฤษภาคม 2520).
- ไชยมนีพงศ์, ชุน. “คำแนะนำชาวนากิ่งอำเภอจะทิ้งพระ จังหวัดสงขลา.” ศรีธรรมราชศึกษา 5, 6 (เมษายน 2475): 507-515.
- ครุณี บุญภิบาล. พัฒนาการทางเศรษฐกิจของจังหวัดสงขลาหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึง พ.ศ.2530. สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, 2532
- ดำ รักแก้ว. อายุ 68 ปี 84 หมู่ที่ 1 ตำบลขนอนหาด อำเภอชะอวด จังหวัดนครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 19 เมษายน 2545.
- ดำ ขำ ชาวบก. นิราศกลางทะเลหลวง(นิราศสงขลา). กรุงเทพฯ: นีลนาราการพิมพ์, 2532. (พิมพ์เป็นธรรมบรรณาการ งานฉลองสมณศักดิ์ สัญญาบัตร พัดยศ พระครูปิยสิกขการ รองเจ้าคณะอำเภอเมือง จังหวัดสงขลา 30 เมษายน 2532).
- ดำ เนิน เลขะกุล. “นครศรีธรรมราชสมัยสุโขทัย.” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช, หน้า 230-250. นครศรีธรรมราช: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดนครศรีธรรมราชวิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช, 2521.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ชีวิตและงานของสุนทรภู่.**

กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2518.

แดง นักปราชญ์. **นิราศอดข้าวอดน้ำ**, 2544. เทปบันทึกเสียง.

ตริก พฤกษ์ศรี. **นิราศฝักหัดครู**. นครศรีธรรมราช: โรงพิมพ์ศรีอักษร, 2519. (อนุสรณ์
เนื่องในวันพระราชทานเพลิงศพคุณครูตริก พฤกษ์ศรี ณ เมรุวัดนันทาราม อำเภอ
ปากพนัง จังหวัดนครศรีธรรมราช 8 พฤษภาคม 2519).

เดือนใจ สินทะเกิด. “วรรณคดีชาวบ้านจากวัดเกาะ.” **ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต,**
วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร, 2520.

ถัด รัตนพันธ์, ผู้รวบรวม. **หนังสือที่ระลึกงานปีใหม่อำเภอพัทลุง**. พัทลุง: ม.ป.ท., 2479.

(จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสจัดงานวันปีใหม่อำเภอพัทลุง วันที่ 5-7 เมษายน 2479).

ทอง หนองถั่ว (นวลศรี). **นิราศข้าวแห้งนาล่ม**, 2544. เทปบันทึกเสียง.

ทองดี จันทรรณ, **หนังสือเรื่องข้าวกับนามสินค้า พระนคร**: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2477.

(นายพลเรือตรี พระยาสุรยุทธเสนี รัฐมนตรีกระทรวงเศรษฐกิจ พิมพ์แจกในงาน
กฐินพระราชทาน ณ วัดนวลนรดิศ ธนบุรี 3 พฤศจิกายน 2477).

เทพ เศรษฐวรรณ. **ของดีหัวไทร**. นครศรีธรรมราช: ม.ป.ท., 2540.

ไทย อังธารรัตน์. “ภูมิศาสตร์อำเภอควนขนุน.” ใน **หนังสือที่ระลึกงานปีใหม่อำเภอพัทลุง**, หน้า 179. พัทลุง: ม.ป.ท., 2479. (จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสจัดงานวันปีใหม่อำเภอพัทลุง, วันที่ 5-7 เมษายน 2479).

ชวัช ปุณโณทก. **วิเคราะห์วรรณกรรมท้องถิ่นเชิงเปรียบเทียบ**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัย
รามคำแหง, 2540.

ธิดา สารยา. **ประวัติศาสตร์ชาวสยาม**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิปัญญา, 2544.

_____. **ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น: ประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับสังคมมนุษย์**. กรุงเทพฯ:

เมืองโบราณ, 2539.

นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. **การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475**. กรุงเทพฯ: อรุณอมรินทร์, 2535.

นราธิปประพันธ์พงศ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. **นิราศนราธิป นิราศเมืองไทยไป
รอบโลก**. พระนคร: องค์การคำคุณสุภา, 2504.

นริศรานูวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา. จดหมายระยะทางไป

ตรวจราชการแหลมมลายู ร.ศ.121. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2540.

น้อมนิจ วงศ์สุทธิธรรม. วรรณกรรมนิราศ. กรุงเทพฯ:มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2536.

นายจิต. นิราศนายจิต. พัทลุง: ม.ป.ท., 2541.

นิตย์ สิงหมงคล. อายุ 60 ปี 31 หมู่ที่ 2 ตำบลควนมะพร้าว อำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง.

สัมภาษณ์, 31 มีนาคม 2545.

นิตยา กาญจนะวรรณ และ สุมาลี วีระวงศ์, บรรณาธิการ. “นิราศ.” ใน ภาษาและ

หนังสือ 24,1-2 (เมษายน 2534-มีนาคม 2535): 32.

นิยม(ปั้ง) วุฒิพงศ์. ประวัติความเป็นมาแห่งชีวิตจากบันทึกของนายนิยม(ปั้ง) วุฒิพงศ์ และ

งานศพชาวพุทธ. พัทลุง: ม.ป.ท., 2508. (พิมพ์แจกเป็นธรรมบรรณาการในงาน
ฌาปนกิจศพนายนิยม (ปั้ง) วุฒิพงศ์ วัดพิศกุลทอง อำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง
2 ตุลาคม 2508).

นิติ เอียวศรีวงศ์. “คดีเกี่ยวกับรัฐของประชาชนไทยจากวรรณกรรมปากได้.” ใน

ธรรมศาสตร์ 12, 3 (กันยายน 2526): 142-161.

_____. “คนได้.” มติชนสุดสัปดาห์, 12 มีนาคม 2543, หน้า 47.

_____. ปากไก่และใบเรือ: ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์.

กรุงเทพฯ: แพรวสำนักพิมพ์, 2538.

_____. “พระกับสังคม.” มติชนสุดสัปดาห์, 11 กุมภาพันธ์ 2541, หน้า 47.

_____ และอาคม พัตติยะ. ศรีรามเทพนคร. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม, 2527.

บรรเจิง สังข์ผุด. อายุ 56 ปี สำนักสงฆ์ถ้ำพระ ตำบลเขาปู่ กิ่งอำเภอศรีบรรพต จังหวัด

พัทลุง. สัมภาษณ์, 15 กันยายน 2544.

บรรเลง ชูดำ. “เกร็ดชีวิตบางส่วนของนายกล่อม ชูดำ.” ใน หนังสือเป็นที่ระลึกในงาน

ฌาปนกิจศพนายกล่อม ชูดำ ณ ฌาปนสถานวัดพิศกุลทอง 27 สิงหาคม 2537,

หน้า 1-7. พัทลุง: โรงพิมพ์สกุลไทย, 2537.

บุญจันทร์ กาญจนรัตน์. อายุ 90 ปี 49 หมู่ที่ 11 ตำบลเขาปู่ กิ่งอำเภอศรีบรรพต จังหวัด

พัทลุง. สัมภาษณ์, 11 กันยายน 2544.

เบญจมาศ พลอินทร์. วรรณคดีนิราศ. สงขลา: วิทยาลัยครูสงขลา, 2521.

ปก แก้วกาญจน์. การค้าทางเรือบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา. สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2540.

_____. การสร้างทางรถไฟสายใต้กับผลกระทบทางเศรษฐกิจและการเมือง. สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2534.

ป. ไชยานุพงษ์. “ทำนบทำนา.” ศรีธรรมราชศึกษา 4, 5 (มีนาคม 2473): 449.

ประทุม ชุ่มเพ็งพันธุ์. “เมืองพัทลุงสมัยโบราณ,” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง, หน้า 35-42. นครศรีธรรมราช: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดนครศรีธรรมราช วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช, 2528.

ประพนธ์ เรืองณรงค์. ข้าวย่ำคำใต้. กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า 2000, 2543.

_____. บุษงาปัตตานี. กรุงเทพฯ: มติชน, 2540.

_____. วรรณกรรมภาคใต้. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2535.

ประมวล มณีโรจน์. “โจรพัทลุง-กรณีตำนานโจรแห่งตำบลคอนทราย : ความแรงของลมฝนย่อมเกี่ยวเนื่องกับเมฆหมอกแห่งฤดูกาล.” วารสารทักษิณคดี 4, 1 (มิถุนายน-กันยายน 2537): 54-104.

_____. และเกษม จันทรดำ. เงื่อนไผ่แห่งการดำรงอยู่ของชาวนา: ศึกษาเฉพาะกรณีของ ต.ขอนหาด อ.ชะอวด จ.นครศรีธรรมราช. นครศรีธรรมราช: โรงเรียนบ้านขอนหาด, 2528.

ประเสริฐ วิทยารัฐ. “พัทลุง: สภาพภูมิศาสตร์.” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง, หน้า 22. พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง โรงเรียนสตรีพัทลุง, 2538.

_____. “สภาพภูมิศาสตร์ของคาบสมุทรสทิงพระ.” ใน ประวัติศาสตร์และโบราณคดีคาบสมุทรสทิงพระ, หน้า 8-20. สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2528.

ปราณี ขวัญแก้ว. “วรรณคดีชาวบ้านจาก ‘บุคดำ’ ตำบลร่อนพิบูลย์ จังหวัดนครศรีธรรมราช.” ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต, วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร, 2517.

- ปราณี วงษ์เทศ. **สังคมและวัฒนธรรมในอุษาคเนย์**. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม, 2543.
- ปรีชา กาญจนาคม และ มนูญ ทรงกัลยาณวัตร. “พัทลุงในอดีต.” ใน รายงานการ
สัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง, หน้า 63. พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรม
 จังหวัดพัทลุง โรงเรียนสตรีพัทลุง, 2538.
- ปรีชา นิลบล. **ประวัติ-ตำนานของดีเมืองสงขลาบนคาบสมุทรสทิงพระ**. สงขลา: สภา
 วัฒนธรรมอำเภอสทิงพระ, 2545.
- ปาน ชีช้าง. “นิราศปานบอด.” ใน งานวันสารทภูมิภาคทักษิณ, หน้า 45-60. กรุงเทพฯ:
 ม.ป.ท., 2518. (พิมพ์เป็นหนังสือที่ระลึกในงานวันสารทภูมิภาคทักษิณ ณ วัด
 พิชัยญาติการาม 2-5 ตุลาคม 2518).
- ปาน สงกุมาร. “บันทึกประวัติ.” ใน ปาน สงกุมาร, หน้า 10-110. กรุงเทพฯ: ม.ป.ท.,
 2515. (พิมพ์เพื่อเป็นบรรณาการในงานฉาบฉวยคุณหมอปาน สงกุมาร ณ
 เมรุวัดสวนปาน ตำบลในเมือง อำเภอเมืองจังหวัดนครศรีธรรมราช วันที่ 5 ธันวาคม 2515).
- ปัม มากคำ. อายุ 55 ปี 43 หมู่ที่ 1 ตำบลบ้านตูล อำเภอชะอวด จังหวัด
 นครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 31 มีนาคม 2545.
- ปิยะฉัตร ปิติวรรณ. **ระบบไพร่ในสังคมไทย**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526.
- เปรม อักษรสว่าง. **เรื่องค่ายยูวพุทธ (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม)**. พัทลุง: ยูวพุทธิกสมาคมบาง
 แก้ว ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช, 2515.
- พ่อง นวลศรี. อายุ 63 ปี ร้านอุดมพรการเกษตร 487/4 หมู่ที่ 4 ถนนราษฎร์บำรุง ตำบล
 ระโนด อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา. สัมภาษณ์, 15 ตุลาคม 2544.
- ผัด แก้วทงนงค์. อายุ 64 ปี 126 หมู่ที่ 1 ตำบลขนหาด อำเภอชะอวด จังหวัด
 นครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 11 พฤศจิกายน 2544.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์. **เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ**. เชียงใหม่:
 ดัสดิวิ, 2542.
- พรม และระบาย. **นิราศพรมภายิตระบาย**. นครศรีธรรมราช : ม.ป.ท., ม.ป.ป.
- พร้อม รักแก้ว. อายุ 65 ปี 84 หมู่ที่ 1 ตำบลขนหาด อำเภอชะอวด จังหวัด
 นครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 19 เมษายน 2545.

พระครูวิจารณ์ศีลคุณ (บุญชู). นิราศรับพั้งนี้. กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2516. (จัดพิมพ์เนื่องในงานชุมนุมชาวจะทิ้งพระ ครั้งที่ 2 ณ หอประชุมโรงเรียนมหาวิทยาลัยราชภัฏ สงขลา วันที่ 20 ตุลาคม 2516)

_____. ภาษิตถูงสอนหลาน. นครศรีธรรมราช: โรงพิมพ์ศิริสวัสดิ์, 2502. (พิมพ์ถวายบรรณาการเป็นที่ระลึกงานฉลองสมณศักดิ์ พระครูสุรัตวิহারการ เจ้าคณะธรรมยุติ ตำบลปากพูน ณ วัดท่าแพ ตำบลปากพูน อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช วันที่ 6-8 กันยายน 2502).

พระครูนิเทศธรรมาภรณ์. ประวัติตำบลบางเขียด. สงขลา: โรงพิมพ์เมืองสงขลา, 2521. (ที่ระลึกในการที่คณะครูและศิษย์เก่าแห่งโรงเรียนบ้านบางเขียดประกอบพิธีสงฆ์ น้อมจิตครูใหญ่ และผู้อุปการะโรงเรียน ณ โรงเรียนบ้านบางเขียดตำบลบางเขียด อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา 13-14 เมษายน 2521).

พระภัทรธรรมธาดา. สู่ไหงป่าดีคำกลอน. พระนคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, 2497, (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ พระครูธีรานุรักษ์ (สามป่าน) ณ วัดสระแก้ว อำเภอปากพูน มิถุนายน 2497).

พระมหาเปลี่ยน. อุดตประวัติคำโคลง. พระนคร: โรงพิมพ์มิตรไทย, 2496. (พิมพ์แจกเป็นที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพอุบาสิก ศิริพงษ์ ผู้เป็นโยม ณ วัดธรรมประดิษฐ์ บ้านคอนคัน ตำบลคูขุด อำเภอจะทิ้งพระ จังหวัดสงขลา วันที่ 20 เมษายน 2496).

พระรัตนธัชมุนี. รายงานการจัดการศึกษาและการพระศาสนากับกวีนิพนธ์ของท่านเจ้าคุณพระรัตนธัชมุนี. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2478. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพท่านเจ้าคุณพระรัตนธัชมุนี ณ เมรุสนามหน้าเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช วันที่ 20 มิถุนายน 2478).

พระรัตนธัชมุนี (สว่าง ณ พัทลุง). นิราศเมืองทลุง. เพชรบุรี: ภาควิชาภาษาไทยวิทยาลัยครูเพชรบุรี, 2526.

พระราชสมบัติ. กลอนนิราศเกาะแก้วกาลกัตา. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2463.

พอดา แก่นแก้ว. “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนปากพนัง พ.ศ.2439-2525.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.

พิชญ์ สมพอง. *สังคมชาวบ้านนา*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2525.

พิทยา บุษรรัตน์. “วรรณกรรมท้องถิ่นเมืองพัทลุง: การสำรวจและศึกษาภาพสะท้อนทางสังคมและวัฒนธรรม.” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง, หน้า 154-162. พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง โรงเรียนสตรีพัทลุง, 2538.

พิน สงเสน. อายุ 88 ปี 39/1 หมู่ที่ 4 ตำบลควนชะลิก อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 12 ตุลาคม 2544.

พิน แสงทอง. อายุ 56 ปี 84 หมู่ที่ 1 ตำบลขนอมหาด อำเภอชะอวด จังหวัดนครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 14 มีนาคม 2544.

พินุลพิทยาพรรค, พระยา. *เรื่องโรงเรียนวัด มณฑลนครศรีธรรมราช พ.ศ.2474*. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2476. (พิมพ์แจกเป็นธรรมเนียมพิธีบรรณาการ เนื่องในงานทำบุญเฉลิมอายุครบ 80 ปี ของพระรัตนธัชมุนี วัดท่าโพธิ์ จังหวัดนครศรีธรรมราช 2476).

พฐ เพชรรัตน์. *นิราศพระบรมธาตุยอดทอง เล่ม 2*. นครศรีธรรมราช: ม.ป.ท., 2506.

เพียร นะมาตร. “จินตนาจาริก.” ใน *อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพเพียร นะมาตร*, หน้า 1-170. กรุงเทพฯ: อำนวยการพิมพ์, 2520. (พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเพียร นะมาตร ณ ฌาปนสถาน เทศบาลเมืองนราธิวาส วันเสาร์ที่ 7 พฤษภาคม 2520).

_____. *นิราศนรินทร์คำกลอน*. ยะลา: ศูนย์พัฒนาการศึกษาภาคการศึกษา 2, 2505.

ไพรินทร์ รุยแก้ว. “ศึกษาพลวัตการผลิตและการค้าข้าวในอำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช.” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยทักษิณ, 2542.

ภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา. *ชีวิวัฒน์*. พระนคร: องค์การคำคุณุสสา, 2504.

ภูริพงศ์ศึกษากร, ขุน. “หมายเหตุ.” *ศรีธรรมราชศึกษา* 4, 5 (มีนาคม 2473): 423.

ภูวคล ทรงประเสริฐ. “วิวัฒนาการนายทุนจีนในนครศรีธรรมราช.” ใน รายงานการ
 สัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช ครั้งที่ 4: ศิลปวัฒนธรรมนครศรีธรรม
 ราชกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของนครศรีธรรมราช, หน้า 25-
 33. นครศรีธรรมราช: วิทยาลัยครุ นครศรีธรรมราช, 2529.

มนูญ ทรงกัลยาณวัตร. “เมืองพัทลุงสมัยโบราณ.” ใน รายงานการสัมมนาประวัติ
 ศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง, หน้า 68. พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง
 โรงเรียนสตรีพัทลุง, 2528.

ขงยุทธ ชูแว่น. การเคลื่อนเปลี่ยนของคตินิยมในบริเวณสามจังหวัดรอบทะเลสาบสงขลา
 พ.ศ.2504-2529: ศึกษาจากวรรณกรรม. สงขลา: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา,
 2529.

_____. การดำรงอยู่ของวิถีการผลิตแบบ ‘ไร่เลื่อนลอย’ ในหมู่บ้านบริเวณเชิงภูเขา
 บรรทัด อำเภอกงหรา จังหวัดพัทลุง (พ.ศ.2518-2529). สงขลา: ชมรม
 สังคมศาสตร์ภาคใต้, 2529.

_____. “พัฒนาการของชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาตั้งแต่ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 17 ถึง
 ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัย
 ศิลปากร 2529.

_____. “ลักษณะทางด้านสังคมและเศรษฐกิจของชุมชนชาวนาบริเวณรอบทะเลสาบ
 สงขลาในสมัยอยุธยาถึงต้นรัตนโกสินทร์.” ใน โลกของกลุ่มทะเลสาบ, หน้า 60-90.
 ปทุมธานี: นาค, 2541.

“รายงานกิจการปี 2509 จังหวัดนครศรีธรรมราช.” 2510.

“รายงานกิจการปี 2510 จังหวัดนครศรีธรรมราช.” 2511.

รัตน์ชัย สัจจพันธุ์. “นิราศคำโคลง: การวิเคราะห์และเปรียบเทียบกับนิราศชนิดอื่น.”

วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2516.

ล้วน เกลี้ยงแก้ว. อายุ 58 ปี 137 หมู่ที่ 1 ตำบลทะเลน้อย อำเภอกวนขนุน จังหวัด
 พัทลุง. สัมภาษณ์, 20 มกราคม 2545.

- ล้อม เพ็งแก้ว. “พัทลุงในวรรณกรรม.” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง, หน้า 201. พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัด พัทลุงโรงเรียนสตรีพัทลุง, 2528.
- ละเวง ไชยานุพงศ์. “ประวัติของข้าพเจ้า (ครูละเวง ไชยานุพงศ์).” ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณครูละเวง (เชวง) ไชยานุพงศ์ ณ เมรุวัดคงคาเลียบ ตำบล ท่าซัก อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช วันที่ 9 พฤษภาคม 2532, หน้า 10-55. นครศรีธรรมราช: ม.ป.ท., 2532.
- ลั่น ถมแก้ว. อายุ 60 ปี 55 หมู่ที่ 1 ตำบลบ้านตุล อำเภอชะอวด จังหวัดนครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 10 สิงหาคม 2545.
- เลื่อน เพชรสังข์. อายุ 70 ปี 81 หมู่ที่ 1 ตำบลควนน้อย อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 21 ตุลาคม 2544.
- วรมัย องค์กรอย. อายุ 50 ปี โรงเรียนตะโหนด ตำบลแม่ขรี อำเภอตะโหนด จังหวัด พัทลุง. สัมภาษณ์, 14 มีนาคม 2545.
- วิจิต กาพกาญจน์. “นโยบายการผลิตและการค้ายางพาราในภาคใต้ของไทย พ.ศ.2444-2503.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528.
- วิทยาลัยการศึกษา สงขลา. คติชาวบ้านอำเภอสทิงพระ อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา. สงขลา: แผนกภาษาไทย, ม.ป.ป.
- วินัย สุกใส. “ภูเขาท่งราบ และทะเล: วิถีแห่งความสัมพันธ์และการเปลี่ยนแปลงของชุมชนรอบทะเลสาบ.” ใน โลกของกลุ่มทะเลสาบ, หน้า 129-145. ปทุมธานี: นาค, 2541.
- _____. “วรรณกรรมพุทธศาสนาในชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา.” ใน โลกของกลุ่มทะเลสาบ, หน้า 146-172. ปทุมธานี: นาค, 2541.
- วิมล คำศรี และไพรินทร์ รุยกแก้ว. วัฒนธรรมข้าวและพลังอำนาจชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2543.
- วิรัตน์ ธรรมเจริญ. อายุ 56 ปี 56/3 หมู่ที่ 4 ตำบลชุมพล อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา. สัมภาษณ์, 8 มีนาคม 2545.

วิเวกน้อย ชัยภูมิ. รสชีวิต.. นครศรีธรรมราช: ชะอวดการพิมพ์, 2509.

ศรีธรรมราช, พระยา. “สรรพข่าวและความเห็น.” ศรีธรรมราชศึกษา 4, 4 (กุมภาพันธ์ 2473): 366.

ศรีศักร วัลลิโภดม. “ชุมชนแรกเริ่มสมัยประวัติศาสตร์บริเวณคาบสมุทรสทิงพระและบริเวณใกล้เคียง.” ใน ประวัติศาสตร์และโบราณคดีคาบสมุทรสทิงพระ, หน้า 30-37. สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2526.

_____. “เล่าเรื่องเมืองสงขลา.” ใน ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองสงขลา, หน้า 17-25. สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2535.

ส. ย่องหลี คอนรูป. อัจฉรย์ชาวนาสิบสองเดือน. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, 2500.

สงขล ส่งเมือง. การพัฒนาหัวเมืองสงขลาในสมัยกรุงธนบุรีและสมัยรัตนโกสินทร์

ตอนต้น (พ.ศ. 2300-2444). สงขลา: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, 2528.

_____. ท้องถิ่นนิยมกับปัญหาการรวมชาติสมัยรัชกาลที่ 5 และผลกระทบที่มีต่อปัญหาการเมืองการปกครองปัจจุบัน: ศึกษาเฉพาะกรณีภาคใต้. สงขลา: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, 2525.

_____. “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจพัทลุงพุทธศตวรรษที่ 20-24.” ใน รายงานการสัมมนาประวัติ ศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง, หน้า 160-168. พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง โรงเรียนสตรีพัทลุง, 2528.

_____. “ลุ่มทะเลสาบสงขลา: พัฒนาการทางประวัติศาสตร์สมัยหลังสทิงพระ.” ใน ประวัติศาสตร์และโบราณคดีคาบสมุทรสทิงพระ, หน้า 96. สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2526.

สน ฉิมพงษ์. “เล่าสู่กันฟัง.” ใน เจิม ฉิมพงษ์ นักพัฒนาผู้รู้ค่าภูมิปัญญาพื้นบ้าน, หน้า 25-28. พัทลุง: ม.ป.ท., 2537. (อนุสรณ์ฉาปนกิจศพคุณพ่อเจิม ฉิมพงษ์ ณ เมรุวัดโคกม่วง ต.โคกชะงาย อ. เมือง จ.พัทลุง วันเสาร์ที่ 3 กันยายน 2537).

สมนึก อมรเดโช. “คนสมัยเตาพรก.” ใน พัทลุงสามัคคี, หน้า 25-28. กรุงเทพฯ: ชมรมชาวพัทลุง, 2532. (พิมพ์เป็นหนังสือที่ระลึกในงานพัทลุงสามัคคี ครั้งที่ 31 ณ โรงเรียนสารวิทยาบางเขน กรุงเทพมหานคร 9 ธันวาคม 2532).

สว่าง บัวทอง. อายุ 80 ปี 36/5 หมู่ที่ 11 ตำบลคอนทราย อำเภอกวนขนุน จังหวัดพัทลุง.
สัมภาษณ์, 9 สิงหาคม 2544.

สว่าง พงศ์สุชาติ. “นิราศท่าแค.” ใน พัทลุงสามัคคี, หน้า 61-66. กรุงเทพฯ: ชมรมชาว
พัทลุง, 2532. (พิมพ์เป็นหนังสือที่ระลึกในงานพัทลุงสามัคคี ครั้งที่ 31 โรงเรียน
สารวิทยาบางเขน กรุงเทพมหานคร 9 ธันวาคม 2532).

_____. “นิราศประวัติการรับราชการ.” ใน นายสว่าง-นางประวิณ พงศ์สุชาติ,
หน้า 104. กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2543. (พิมพ์เป็นหนังสืออนุสรณ์งานฌาปนกิจศพ
นายสว่าง-นางประวิณ พงศ์สุชาติ ณ เมรุวัดชลประทานรังสฤษฎ์ 26 กุมภาพันธ์
2543.)

_____. “นิราศหอการค้า.” ใน นายสว่าง-นางประวิณ พงศ์สุชาติ, หน้า 175.
กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2543. (พิมพ์เป็นหนังสืออนุสรณ์งานฌาปนกิจศพนายสว่าง-
นางประวิณ พงศ์สุชาติ ณ เมรุวัดชลประทานรังสฤษฎ์ 26 กุมภาพันธ์ 2543.)

ส่อง หนูเนียม. อายุ 80 ปี 55 หมู่ที่ 6 ตำบลระโนด อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา.
สัมภาษณ์, 25 มกราคม 2545.

สารูป ฤทธิ์ชู. “การพัฒนาเศรษฐกิจ: สังคมและการค้าของเมืองสงขลาในช่วงพุทธ
ศตวรรษที่ 22-24.” ใน การสัมมนาทางวิชาการ สงขลาศึกษา ประวัติศาสตร์และ
โบราณคดีเมืองสงขลา, หน้า 67. สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, 2535.

_____. “สภาพการเมืองพัทลุง พ.ศ. 2315-2439.” วารสารศิลปวัฒนธรรม 7, 3
(มกราคม 2529): 96-104.

_____. และสุนีย์ ทองไชย. ตามรอยช้างเถาใต้. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุน
การวิจัย, 2543.

สำนักงานจังหวัดนครศรีธรรมราช. จังหวัดนครศรีธรรมราช 37. นครศรีธรรมราช:
ฝ่ายแผนและโครงการ, ม.ป.ป.

สิทธิ ศรีสยาม. นิราศหนองคาย: วรรณคดีที่ถูกเผา. กรุงเทพฯ: ค่องสยาม, 2533.

สินวล มากนวล. “ประวัติย่อของสินวล มากนวล.” ใน สุราวีวาทนักปราชญ์วิจารณ์,

หน้า 1-6. พัทลุง: โรงพิมพ์พัทลุง, 2524. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์เนื่องในงานฉาบฉวยกิจศพคุณพ่อสินวล มากนวล ณ เมรุวัดป่าพะยอม อ.ควนขนุน จ.พัทลุง วันจันทร์ที่ 28 ธันวาคม 2524).

_____. “นิราศเกาะใหญ่.” เอกสารลายมือพระแดง จูติญาโณ (แดง มากนวล)

และนายमाणพ มากนวล. ม.ป.ป.

สุข ทองพลุเอียง. ประวัติวัดทะเลน้อย. พัทลุง: ม.ป.ท., ม.ป.ป.

สุข แสงทอง. อายุ 88 ปี 121 หมู่ที่ 11 ตำบลคอนทราย อำเภอกวนขนุน จังหวัดพัทลุง.

สัมภาษณ์, 13 เมษายน 2545.

สุริวงค์ พงศ์ไพบูลย์. “ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองสงขลากับต่างเมืองที่ส่งผลต่อผู้คน

และวัฒนธรรมในท้องถิ่น.” ใน การสัมมนาทางวิชาการสงขลาศึกษา: ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองสงขลา, หน้า 133-140. สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2535.

_____. พุทธศาสนาแถบลุ่มทะเลสาบสงขลาฝั่งตะวันออกสมัยกรุงศรีอยุธยา

สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2523.

_____. “ภูมิปัญญาชาวบ้านภาคใต้.” ใน สุริวงค์: ที่ระลึกเกษียณอายุราชการ 2539,

หน้า 114. สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2539. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในวาระเกษียณอายุราชการ ศาสตราจารย์สุริวงค์ พงศ์ไพบูลย์ ปี พ.ศ.2539).

_____. “วรรณกรรมท้องถิ่นภาคใต้.” ใน น้าบ่อทราย รวมข้อเขียนทางคติชนวิทยา,

หน้า 82. สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา, 2536. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสครบเกษียณอายุราชการของรองศาสตราจารย์บุญญ โฉม จิตต์ธรรม 1 ตุลาคม 2536).

_____. “อิทธิพลวรรณคดีพุทธศาสนาต่อวรรณกรรมท้องถิ่นภาคใต้.” ใน วรรณคดีท้องถิ่น

พินิจ, หน้า 25-41. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.

สุวิทย์ เกิดแก้ว. อนุสรณ์พิธีพระราชทานเพลิงศพ พระครูสถิตยธรรมรส วัดแหลม

อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช. นครศรีธรรมราช: เทพนมิตการพิมพ์, 2537.

เสรี ลีลาชัย. “เศรษฐกิจชาตินิยมในประเทศกำลังพัฒนาและสถานการณ์ในประเทศไทย.”

ใน เศรษฐศาสตร์การเมือง 1999 จุดเปลี่ยนแห่งยุคสมัย จากโลกาภิวัตน์สู่ชุมชน,
หน้า 90-141. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542.

แสง โกสีย์รัตนากิบาล. อายุ 69 ปี 93 หมู่ที่ 1 ตำบลขอนแก่น อำเภอชะอวด จังหวัด
นครศรีธรรมราช. สัมภาษณ์, 27 กรกฎาคม 2545.

โสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง), พระยา. ประวัติและธรรมเนียมปฏิบัติของพระยาโสภณ

พัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง). พระนคร: ม.ป.ท., 2476. (พิมพ์แจกในงานพระราช
ทานเพลิงศพพระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง) ณ วัดคูหาเต่า จังหวัดพัทลุง
วันที่ 5 พฤษภาคม 2476).

_____. นิราศเมืองปะเหลียน. พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง โรงเรียนสตรีพัทลุง,
2523.

หนูเพียร สุขาวะ. หัวอกชาวนาและเรื่องประวัติการทำนุญถวายข้าวสลาภักต์. สงขลา:
วินิจการพิมพ์, 2506.

หรณ หมัดหลี. อายุ 82 ปี 13 หมู่ที่ 6 (บ้านคลองแก้ว) ตำบลเขาพระ อำเภอรัตภูมิ
จังหวัดสงขลา. สัมภาษณ์, 23 ธันวาคม 2544.

หลานก้ง. ต้นตระกูลรัตนวงศ์ (แซ่จิ้ว). สงขลา: บรรลือการพิมพ์ หาดใหญ่, 2545.

ห้วน จันรอดภัย. ชีวิตทหารประวัติการ อ.ส. นครศรีธรรมราช: ชะอวดการพิมพ์, 2516.

เหิม หนูเส้ง. อายุ 58 ปี วัดชุมพล ตำบลชุมพล อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา.
สัมภาษณ์, 29 ตุลาคม 2545.

อัมพร นะมาตร. “คุณพ่อครับ.” ใน อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพเพียร นะมาตร,
ไม่มีเลขหน้า. กรุงเทพฯ: อำนวยรัตน์การพิมพ์, 2520. (พิมพ์เนื่องในงานพระราช
ทานเพลิงศพ นายเพียร นะมาตร ณ ฌาปนสถาน เทศบาลเมืองนราธิวาส วันเสาร์
ที่ 7 พฤษภาคม 2520).

อานันท์ กาญจนพันธุ์. ความคิดทางประวัติศาสตร์และศาสตร์ของวิจิตร. กรุงเทพฯ:
มูลนิธิภูมิปัญญา, 2543.

ประวัติผู้เขียน

- ชื่อ ชื่อสกุล : นายพิเชฐ แสงทอง
- วัน เดือน ปีเกิด : 28 กรกฎาคม 2515
- สถานที่เกิด : จังหวัดพัทลุง
- วุฒิการศึกษา : สำเร็จการศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย จาก
โรงเรียนสตรีทุ่งสง อำเภอทุ่งสง จังหวัดนครศรี-
ธรรมราช ปีการศึกษา 2532
- : สำเร็จปริญญาตรี ศิลปศาสตรบัณฑิต (รัฐศาสตร์) จาก
มหาวิทยาลัยรามคำแหง ปีการศึกษา 2539
- ตำแหน่งหน้าที่
การงานปัจจุบัน : นักวิจัยร่วมโครงการ “แผนที่ภูมิทัศน์ภาคใต้: ฐาน
เศรษฐกิจและทุนวัฒนธรรม” 92/117 ถนนกาญจนวนิช
ตำบลเขารูปช้าง อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา.